

Den tvingende frihed til at blive på kontoret

The forcing freedom to stay at the office

Cand.Soc. Kandidatafhandling i Politisk Kommunikation og Ledelse

Maria Leeson Andersen

Studienummer: 11406

15/05-2019

Vejleder Alexander Carnera

Antal anslag: 182.864 / Antal sider: 80

Abstract

Key words: Pseudo work, empty labor, Foucault, Byung-Chul Han, dispositif, stress, depression, neoliberalism, performance

Over the last two decades the awareness of empty labor and pseudo work has increased in Western society. The Swedish sociologist Roland Paulsen has discovered that many people in Sweden across different industries are struggling to fulfil a whole workday with meaningful work tasks and that they, in worst case, are so bored at their jobs that they get depression or stress because of the fact that there is not enough meaningful work to keep them occupied 8 hours a day.

Empty labor has many names and many characteristics. In 2018 David Graeber wrote a study in anthropology about ‘bullshit jobs’ in North America, and two Danish philosophers Christian Nørmark and Anders Fogh Jensen wrote ‘Pseudo work’, criticizing and making awareness about the rise of fake work disguised as real meaningful work.

Pseudo work, bullshit jobs or empty labor have not yet reached the awareness of Danish politicians and many Danes are still not even familiar with its existence in the Danish working society. Therefore, I found it relevant and important to contribute to the examination of this field by studying the rise and maintenance of pseudo work, bullshit jobs and empty labor in Danish society. This paper seeks to investigate and answer the following question: *“How is pseudo work made possible and how is it preserved in a neoliberal western society governed by a performance-dispositif? How does pseudo work enable a certain subjectivization and power and how does pseudo work reflect the Western psychological pathology?”*

In seeking to answer these questions, I will use theoretical concepts by Foucault, namely his analysis of dispositif, power and subjectivization. I will additionally apply Byung-Chul Han’s critical investigation of today’s performance society. I will use these theories primarily on statements from interviews, either from persons who have first hand experience with pseudo work, but also on statements that reflects other parts of the society, the Danish school system, technology, the Danish political discourse on occupation policy, infrastructure etc., in order to show how pseudo work is maintained and reproduced by a performance-dispositif. This paper also contributes to the reflection and discussion of the urgent question of what needs to be done in order to eliminate the rise of meaningless jobs today.

Indholdsfortegnelse

1. Indledning	4
2. Analysestrategi	7
2.1 Videnskabsteoretiske afsæt	8
2.2 Foucault og Agambens dispositivbegreb	9
2.2.1 Foucaults begreb biopolitik	11
2.3 Byung-Chul Han: Træthedssamfundet	13
2.4 Alain Ehrenbergs depressionssamfund	15
2.5 Hartmunt Rosa: Fremmedgørelse og Acceleration	16
2. 6 Rasmus Willig: Kritikkens U-vending	18
2. 7 Martin Doehlemann: Kedsomhed	20
2. 8 Metodiske og empiriske udfordringer og overvejelser	21
2. 9 Tomt arbejde og pseudoarbejde: En kort begrebsafklaring	22
3. Analysen	24
3. 1 Den tvingende frihed til at blive på kontoret	24
3. 2 Pseudopræstationen	28
3. 3 Det vækster - det må betyde, at det går godt!	31
3. 4 Pseudoarbejdets fortielse	33
3. 5 FLERE I ARBEJDE	34
3. 6 Broen, der lover vækst og flere arbejdspladser	39
3. 7 Kunsten at skimme en tekst	42
3. 8 Det skal kræve mod at få 12+	44
3. 9 Kan du ikke finde på noget nyt? Så skal du måske deltage i en workshop om innovation?	46
3. 10 Kroning af performancemennesket	49
3. 11 Delkonklusion på dispositivanalysen	52
3. 12 Pseudoarbejdets konsekvenser for individet	53
3. 13 Meditation som afmontering af kritik	55
3. 14 Den forgiftende og den skabende kedsomhed	59
4. Diskussion: Hvor skal modstanden komme fra?	66
5. Konklusion	76
6. Litteraturliste	80
7. Bilag	85

1. Indledning

I dag er det en selvfølge, at man har travlt, og at man taler om at være stresset. Forestillingen om at kunne sige, at man har en stille og rolig tilværelse, ligger fjernt for mange. Ja nærmest er det uhørt og socialt uacceptabelt ikke at have noget at tage sig til eller ligefrem at kede sig. Udviklingen går kun én vej. Flere og flere oplever at være stressede i længere perioder, og andre må sygemeldes med stress. Jeg har også selv måtte kæmpe med perioder med et højt stressniveau og med følelsen af utilstrækkelighed og tristhed som følge. Mikkel Krause Frantzen beskriver i sin bog *”En fremtid uden fremtid”*, hvordan at man kan kende samfundet på dets sygdomme, og at vores samfund i dag er kendetegnet ved depressionen, en sygdom, der ifølge ham, skal forstås som et politisk problem (Frantzen, 2018: 11). Han mener, at depressionen skal ses i sammenhæng med arbejdsmarkedet, hvor man ikke længere, som under industrisamfundet, ser arbejderen som et objekt, men at man i dag ser arbejderen som en vidensarbejder og som subjekt, der har skiftet fabrikken ud med kontorlandskabet. Her er arbejderen ikke et objekt for sit arbejde, men man er sit arbejde, hvilket gør, at grænsen mellem fritid og arbejde udviskes. Dette gør, at vi i højere grad er på 24/7 i færd med at arbejde, eller i færd med at arbejde på os selv i en eller anden forstand, til det punkt, at vi går ned med stress og brænder ud (Frantzen, 2018: 55).

I sommeren 2018 fik jeg et nyt arbejde som studentermedhjælper, og her fik jeg hurtigt fornemmelsen af, at noget var uldent ved mit arbejde. Jeg kunne dog ikke sætte fingeren på, hvad det helt præcist var, der var galt, indtil jeg en dag blev bekendt med pseudoarbejde. Alexander Carnera fortalte til en af sine forelæsninger i faget *”Biopolitik og social innovation”* om dette ‘pseudoarbejde’. Pseudoarbejde dækker over en stigende tendens på arbejdsmarkedet, hvor folk i arbejde enten føler, at de bruger størstedelen af deres tid på arbejdsopgaver, der er komplet meningsløse eller bruger op imod halvdelen af deres arbejdstid på eksempelvis Facebook eller privat shopping. Efter denne forelæsning var jeg straks klar over, at pseudoarbejde var præcis ‘det uldne’ ved mit arbejde, som jeg hidtil ikke forstod eller havde formået selv at sætte ord på. Jeg havde ofte dage, hvor jeg kunne klare mine arbejdsopgaver på få timer, men jeg havde ikke mulighed for at tage hjem, da jeg ellers ville komme bagud i mine timer. Jeg oplevede, at travlhed blev værdsat højt, også selvom at der ikke var travlt. Det var ligeledes uhørt at lave noget ‘ikke-arbejdsrelateret’ i de perioder, hvor der intet var at lave. Tilmed havde jeg ofte oplevelsen af at

bruge mange timer på opgaver, som ingen andre mål havde end at holde mig beskæftiget. Dette begyndte efter kort tid at tære på min arbejdsglæde og gjorde mig stresset og desillusioneret. Efter seks måneder sendte jeg min opsigelse.

Min egen oplevelse af pseudoarbejde var motivation for at skrive speciale om det og blive klogere på den foruroligende udvikling, der ligger i, at et stigende antal mennesker oplever at bruge alle hverdage på et arbejde, der ikke giver mening eller er direkte tomt for indhold, og det tilmed i et samfund, hvor flere og flere føler sig ramt af stress.

Inden for sociologi og filosofi er stress og pseudoarbejde blevet skrevet om i forhold til det *meningsfulde* i livet. Der er blevet skrevet om den svære balance mellem fritid og arbejde, nemlig det som mange arbejdspladser kalder 'work-life balance'. Her beskrives der, hvordan grænsen mellem hjem og arbejde bliver mere og mere flydende, og at det i høj grad ikke er til at skelne mellem, hvad der er arbejde, og hvad der er fritid. Her bliver arbejdet det nye hjem, og hjemmet bliver arbejde (Hochschild, 1997: 79-97 i Paulsen, 2014: 2).

I Sverige er der foretaget et studie, som viser, at flere og flere medarbejdere udtrykker et stærkt ønske om mere tid til andet end arbejde. Her ønsker de at øget produktivitet, skal give mindre arbejdstid, i stedet for højere lønninger (Sanne, 2007: 50 i Paulsen, 2014: 3). Dette ønske, som i høj grad udtrykkes herhjemme i Danmark, adresserer den svenske sociolog Roland Paulsen i sin bog *"Empty Labor"*. Her pointerer han det absurde i, at politikere kun taler om at skabe flere jobs: *"When the wish to weaken the obligation to work is so strong, it is odd, to say the least, that the main endeavor of our most powerful political parties is to 'create jobs.'"* (Paulsen, 2014: 4).

Roland Paulsen har i sin bog lavet et omfattende studie af tomt arbejde, et begreb, som omfatter alt det, som medarbejdere engagerer sig i i løbet af en arbejdsdag, som ikke har noget med deres arbejde at gøre. Hans forskningsresultater baserer sig empirisk på interviews og resulterer i flere forskellige kategoriseringer af tomt arbejde. En vigtig analyse, som han bidrager med, er, at de interviewede, som havde attraktive stillinger, med høj løn, gode arbejdstider og uden risiko for at blive arbejdsløse, oplevede at der ikke var nok arbejde at beskæftige sig med.

Siden 2014, hvor Empty Labor udkom, er der skrevet flere bøger, der undersøger opkomsten af arbejde, hvor indhold og mening er fraværende.

Antropolog David Graeber pointerer også i sin bog *“Bullshit Jobs”* fra 2018, at flere og flere mennesker i verden i dag lider under meningsløse jobs. Mange mennesker bruger utallige timer på meningsløse arbejdsopgaver, som hverken giver dem selv eller virksomheden værdi, og som gør dem frustrerede og ulykkelige, og som ovenikøbet frarøver dem tid, som de kunne have brugt på deres familier eller andre mere meningsgivende ting i livet. Han undersøger bullshit jobs i et neoliberalt perspektiv og undersøger, og hvordan disse meningsløse jobs opstår i vestlige kapitalistiske samfund, hvor det frie marked netop burde annullere alle overflødige jobs i modsætning til kommunistiske planøkonomiske samfund, der fungerer ud fra fuld beskæftigelse af samfundet.

Filosofferne Dennis Nørmark og Anders Fogh Jensen udgav også herhjemme i 2018 deres kontroversielle bog *“Pseudoarbejde”*, som arbejder videre på Roland Paulsens studie om det tomme arbejde. Deres begreb ’pseudoarbejde’ dækker over konkrete arbejdsopgaver, som legitimeres af organisationen, ledere og medarbejdere, og som kan karakteriseres som alt fra regler, kontroller, overdokumentation, til overflødige og lange møder med powerpoint præsentationer, som aldrig bliver fulgt op på eller eksempelvis lange rapporter, som udarbejdes, men aldrig bliver læst. De fokuserer i deres bog på det faktum, at vi arbejder på livet løs, til vi bliver udbrændte og går ned med stress, og at vi dermed glemmer at forholde os kritisk til, hvad vores arbejde indebærer.

Hvor Graeber (2018), Paulsen (2014) og Nørmark og Jensen (2018) beskriver, hvad tomt arbejde og pseudoarbejde indebærer, vil jeg ud fra Foucaults dispositivanalyse og Byung-Chul Hans beskrivende samfundsdiagnose af præstationssamfundet undersøge, hvordan pseudoarbejde er muliggjort, og hvordan det produceres og opretholdes. Min påstand er, at pseudoarbejde er muliggjort qua det neoliberale samfund, der fremmer og hylder det evigt foretagsomme menneske og opretholdes, fordi oprøret mod pseudoarbejde er gjort umulig i et samfund, der er gennemsyret af et præstationsrationale, og hvor samfundskritikken i høj grad er individualiseret.

Det er ud fra denne problematisering af pseudoarbejde, at jeg stiller følgende undersøgelsesspørgsmål:

Hvordan muliggøres og opretholdes pseudoarbejde i et neoliberalt vestligt samfund styret af et præstationsdispositiv? Hvordan kommer subjektiveringen og den produktive magt til udtryk i pseudoarbejde, og hvordan kan pseudoarbejde kædes sammen med Vestens psykiske patologi?

Endeligt vil jeg i min opgave diskutere de muligheder, der er for at bryde med pseudoarbejde, og hvordan man gennem kunsten kan finde en modbevægelse og en samfundskritik af det arbejdende samfund.

2. Analysestrategi

Jeg vil undersøge pseudoarbejde med udgangspunkt i Foucault og Hans dispositivanalyse. Jeg vil først og fremmest lave en diskursanalyse af, hvordan man gennem pseudoarbejde kan se, hvordan det arbejdende menneske styres ud fra en neoliberal logik om konkurrence, vækst og præstation. Jeg vil med udgangspunkt i denne diskurs- og subjektiveringsanalyse bevæge mig videre fra problematiseringen af pseudoarbejde, og ved nedslag i diskurser i forskellige områder af samfundet, undersøge, om der er tilsvarende logikker på spil i disse diskurser og ligeledes, se på hvordan der subjektiveres. Jeg vil undersøge, hvordan præstationsdispositivet er nedsunket i en neoliberal kapitalisme, som kan siges at udgøre en styringsteknologi, der styrer individer til en bestemt adfærd samt udstyrer dem med et særligt form for begær og med en bestemt forestilling af 'det gode liv'. Logikken er i min analyse karakteriseret som en særlig præstation, vækst og konkurrence logik, hvor mennesket i alle henseender er blevet en selvoptimerende virksomhed, som aldrig kan finde hvile, fordi mennesket i en tilstand af fri konkurrence altid er på vej op eller på vej ned. Dette fører ultimativt til udmattelse, overarbejde, selvbebrejdelse og psykiske sygdomme, såsom stress og depression, som jeg vil berøre i sidste del af specialet.

Jeg vil i det følgende redegøre for de forskellige teoretiske begreber, jeg vil anvende i analysen, og hvad de vil bidrage til. Men først vil jeg redegøre for det videnskabsteoretiske felt, som jeg med anvendelsen af Foucault og Byung-Chul Han placerer mig i.

2.1 Videnskabsteoretiske afsæt

Med teoretikerne Foucault og Han placerer jeg mig i et epistemologisk videnskabsteoretisk felt, som tillader mig at spørge til tilblivelsen af verden 'derude'. Projektet har derfor ikke til hensigt at opstille en ontologisk sandhed omkring min analysegenstand. Jeg undersøger altså ikke pseudoarbejde ud fra nogle bestemte metodiske regler for at finde frem til, hvad pseudoarbejde *er*. Ved at gå epistemologisk til værks spørger jeg til, *hvordan* pseudoarbejde er muliggjort i vores samfund. Denne forskydning, fra at undersøge, *hvad* noget er til at spørge, *hvordan* min analysegenstand er, tillader mig at afsløre analysegenstandens kontingens og dermed problematisere de selvfølgeligheder og sandhedsregimer, som pseudoarbejde er indlejret i (Andersen, 1999: 13-14).

Foucault tog selv afstand fra konstruktivisme og postkonstruktivisme, og derfor vil jeg i tråd med Andersens læsning af Foucault, beskrive Foucault som en subjektløs fænomenolog, der decentrerer subjektet, hvilket vil sige, at mening ikke har anker i bevidstheden, men at 'mening' er kontingent og indkapslet i diskursive selvfølgeligheder og sandhedsregimer (Andersen, 1999: 30).

Foucault undersøger udsagns *fremtræden*, hvilket gør, at man kan læse ham som fænomenolog eller som en 'glad positivist'. Han havde til hensigt at analysere udsagnene i ét plan, altså i selve deres fremtræden, for at spørge til, hvad der har *muliggjort* et sådan udsagn. Han havde altså ikke til hensigt at fremanalysere en bagvedliggende skjult intentionalitet eller struktur i udsagnene, og derfor identificerede han sig ikke med strukturalismen (Andersen, 1999: 30-31). Foucaults diskursteori må således "*aldrig forvises til en oprindelses fjerne nærvær, men behandles i sit eget spillende nærvær*" (Foucault, 1971:155). Han ønskede at vise, hvordan bestemte diskurser altid er koblet til sociale samfundsregler- og normer, som udstikker handle- og talemuligheder for subjekter. Foucault ønskede at problematisere de videns-, magt- og sandhedsregimer, der ligger bag subjektiveringer (identitetsformer), institutioner, diskurser osv. (Andersen, 1999: 31-32). Jeg vil ikke foretage en fænomenologisk analyse af pseudoarbejde, men en epistemologisk analyse, hvor jeg med afsæt i dispositiv- og subjektiveringsanalysen vil undersøge, hvordan pseudoarbejde produceres ud fra bestemte samfundsmæssige magtforhold, rationaler og sandheder, som skaber særlige måder, hvorpå subjekter erkender sig selv på. Med epistemologien indskrives jeg mig både i den poststrukturalistiske og i den kritiske videnskabsteori. Med poststrukturalismen bevares strukturbegrebet fra strukturalismen, men man ser strukturen mellem ord og betydning, som meget

mere løs og ubestemt (Andersen, 1999: 30-31). Med anvendelsen af Byung-Chul Han, Hartmut Rosa og Rasmus Willig, skriver jeg mig således også ind i den kritiske videnskabsteori. Den kritiske teori i sociologisk forstand kan siges at afsløre eller bidrage med alternative analyser af områder, som vi opfatter som frihed eller frigørelse, men som med den kritiske teori kan iagttages som områder, hvor kritikken forsvinder eller ændrer karakter (Willig, 2013: 27).

Jeg vil i min analysestrategi kombinere Foucault og Hans dispositivbegreber. Jeg vil først og fremmest forklare, hvad jeg forstår ved Foucaults dispositivbegreb og tilføje Giorgio Agambens kobling mellem dispositiv, magt og begær. Jeg vil efterfølgende redegøre for Hans videreudvikling og tilpasning af Foucaults dispositivanalyse i en moderne kontekst. Jeg vil løbende forklare, hvordan jeg vil anvende dem i min analysestrategi, hvordan analysestrategien konstituerer mit blik, og hvad jeg vil forsøge at opnå med dispositivanalysen.

2.2 Foucault og Agambens dispositivbegreb

Jeg vil i det følgende redegøre kort for både Foucault og Agambens dispositiv for at give dispositiv begrebet større forklaringskraft. 'Dispositiv' og 'apparatus' dækker i det følgende over samme betydning.

Foucault definerer dispositiv således:

“What I’m trying to single out with this term is, first and foremost, a thoroughly heterogeneous set consisting of discourses, institutions, architectural forms, regulatory decisions, laws, administrative measures, scientific statements, philosophical, moral, and philanthropic propositions - in short, the said and the unsaid. Such are the elements of the apparatus. The apparatus itself is the network that can be established between these elements...” (Foucault, 1977 i Agamben, 2009: 78).

Som det fremgår af ovenstående citat, beskrives dispositiv som det netværk, der kan etableres i et heterogent sæt af forskellige elementer. Det er den forbindelse, man i sin analyse kan

udkrystallisere mellem forskellige elementer, såsom diskurser, institutioner, lovgivning, arkitektur osv. Dispositivet består derfor af både diskursive og ikke-diskursive elementer. Af udsagn, såvel som bygninger. Elementerne har ikke nogen fast struktur, men er en dynamisk relation og en ikke-hierarkisk relation, som frembringes ved analysen og som bestemmes af analysens empiriske omfang. Netværket, eller forbindelsen der etableres, er ikke fast etableret, men er reaktioner på et problem, og disse reaktioner har effekter for det sociale (Eliassen, 2017: 98). Eksempelvis har Foucault fremanalyseret disciplin som værende et dispositiv, der går på tværs af forskellige institutioner, nemlig skolen, fabrikken og fængslet. Disciplinens logik indebærer at korrigere, tvinge og forme individer ud fra et bestemt målbart niveau af disciplin, kontrol og effektivitet (Eliassen, 2017: 99). Dette dispositiv frembringer bestemte praksisser og diskurser, gennem hvilke subjekter erkender sig selv på en bestemt måde, som eksempelvis skoleelev eller fabriksarbejder. Dispositivet søger at skabe lydige kroppe, hvor frie subjekter påtager sig en identitet, i samme proces som individerne underkastes. Dispositivets iboende magt er derfor produktiv og kan siges at producere subjektivitet (Eliassen, 2017: 99).

”Dispositiv identifiserer et dynamisk, strategisk og overindividuel nivå, en løs sosial sedimentering med vekslende grad av stabilitet som danner utgangspunktet for initiativer og taktiske disposisjoner med forskjellige, spesifikke mål.” (Eliassen, 2017: 99)

Dispositivets mål er at styre og viser sig som en slags risikostyring af uventede begivenheder, der bryder med den social orden. Begivenheden er noget, der bryder med den sociale etablerede orden, derfor starter Foucault dispositivanalysen ud fra en problematisering af noget. Dispositivets strategi skal ikke forstås som en hierarkisk magtform, der kan besiddes af nogen form for økonomisk eller politisk elite, den skal snarere forstås som en logik, der styrer eller håndterer begivenheden. Foucault anerkender suveræne magtformer, men han hævder, at man skal forstå magt nedefra som et produkt af alle konflikter, der hele tiden forekommer i socialiteten. Der findes således ikke et sted udenfor dispositivet, men alle er til hver en tid ”nedsænket i dispositivets økonomi” (Eliassen, 2017: 100).

Foucault disciplin dispositiv viser, hvordan disciplin styrer alle dele af samfundet. Befolkningen disciplineres gennem særlige regler, love og skemaer, som sætter retningslinjer for, hvordan individet kan og må bevæge sig. Eksempelvis hvornår man må ankomme og forlade skolen eller

fængslet, og hvem der har ret til at tale på bestemte tidspunkter, samt hvad der er muligt for dem at sige (Villadsen, 2013: 347). I skolen er det læreren, der taler og kan straffe eleven og eleven, der lytter og retter ind. Dette manifesterer sig også i skolens arkitektur, nemlig at læreren står bagved kateteret og styrer timens gang, og eleverne sidder ned og lytter.

Indretningen af byer med fortov, kørebaner, bycentrum ordner og disciplinerer også den måde, hvorpå befolkningen kan eller må færdes (Foucault, 1978: 73-74). Således skaber staten gennem disciplinering, lydige kroppe, og det kan ses som en form for træning eller opdragelse af befolkningen. Dette producerer også afvigere. Individet opbygger deres identitet samtidig med, at de underkastes et disciplinært regime, men disciplinen opøver også subjektets evner og viden, som udmønter sig i en handlekapacitet, der kan tillade individet at bøje spillets regler (Villadsen, 2013: 348).

2.2.1 Foucaults begreb biopolitik

Alexander Carnera (2010) beskriver, Foucaults begreb biopolitik som statens politiske omsorg for livet. Her er den suveræne magt erstattet af en politisk ledelsesrationalitet, der interesserer sig for, hvordan livet leves. Dette betegner Carnera som 'livet som magt' (Carnera, 2010: 80). Her skal dispositivet forstås som en ledelsesrationalitet, hvor ingen undslipper dispositivets greb. Biopolitik er statens interesse for at lede befolkningen og er eksempelvis, hvordan arbejdspolitik ikke kun handler om reduktion af arbejdstimer, men også hvordan arbejderens livsstil, sundhed, familiære forhold osv. bliver politiske mål for styring og optimering og relevant for politisk ledelse, fordi det har betydning for, om arbejdere er effektive eller ej. Biopolitik har således indflydelse på, hvordan der subjektiveres (Carnera, 2010: 90-91). Jeg vil anvende Carneras fremlæggelse af begrebet biopolitik i kombination med dispositivanalysen for at se, hvordan staten gennem uddannelsespolitik og infrastrukturpolitik kan siges at have en særlig iboende ledelsesrationalitet, som former subjekters handlerum og dermed også er med til at producere en særlig form for subjektivitet.

Agamben har i sin teori om dispositivet bygget videre på Foucaults dispositivanalyse og beskriver dispositivet således:

“I shall call an apparatus literally anything that has in some way has the capacity to capture, orient, determine, intercept, model, control, or secure the gestures, behaviors, opinions, or discourses of living beings. Not only, therefore, prisons, madhouses, the panopticon, schools, confession, factories, disciplines, juridical measures, and so forth (whose connection with power is in a certain sense evident), but also the pen, writing, literature, philosophy, agriculture, cigarettes, navigation, computers...” (Agamben, 2009: 14).

Også hos Agamben beskrives dispositivet som et bredt favnende begreb. Agamben beskriver, at der findes mennesker på den ene side og dispositiver på den anden side, og at der i mødet mellem disse to opstår subjektivering eller identiteter (Agamben, 2009:14).

Agamben mener, at der i alle former for dispositiver er et iboende begær efter lykke.

“The capture and subjectification of this desire in a separate sphere constitutes the specific power of the apparatus” (Agamben, 2009: 17). Begæret efter lykke udgør, ifølge Agamben, altså selve magten i dispositivet.

Agamben mener ligesom Foucault, at dispositivet muliggør ledelse og dermed styring af individer. Han beskriver, hvordan bod eksempelvis kan ses som et dispositiv, der både underkaster og skaber nye individer. Vesten har gennem kristendommen nedarvet internaliseringen af bod. Ved at underkaste sig boden, vedkender man sig sin synd og dette skaber ifølge Agamben et nyt 'Jeg' ved at det gamle 'Jeg' forkastes. Indenfor kristendommen kan bod således ses som en ledelsesform, hvorigennem man har kunne lede befolkningen på 'rette spor' (Agamben, 2009: 20).

Ved at benytte mig af Agamben og Foucaults dispositivanalyse giver det mig muligheden for at gå åbent og problematiserende til min empiri. Jeg ønsker nemlig med dispositivanalysen at spørge til, hvad der har muliggjort pseudoarbejde, hvad der driver subjekter til at beskæftige sig med pseudoarbejde, ved at undersøge, hvilken samfundslogik, rationale eller hvilke sandhedsregimer, der muliggør pseudoarbejde i vores samfund. Min metode er at forsøge at etablere et forbindende netværk mellem forskellige områder af samfundet, mellem pseudoarbejde, uddannelse, infrastruktur, teknologi etc., og finde frem til et overordnet samfundsdispositiv, der kan siges at udgøre et ens klingende ledelsesrationale i tilsyneladende forskellige dele af samfundet, og som vil bidrage til ny forklaringskraft og forståelse af pseudoarbejdets virke og opretholdelse.

Foucault og Agamben læner sig op ad den kritiske teori, hvorfor det giver mening at inddrage en række andre teoretikere fra den kritiske teori, der skal bidrage til min dispositivanalyse. Jeg vil supplere min dispositivanalyse med Byung-Chul Hans værk om træthedssamfundet og hans beskrivende samfundsdiagnose af vor tids præstationssamfund. Med kombinationen af poststrukturalismen og den kritiske teori vil jeg med min epistemologiske analytiske forankring dog stadig konkludere på verden derude og dermed også sige noget om det værende. Dette kan beskrives som en kritisk ontologi, der tillader mig at forholde mig kritisk til det værende og dermed arbejde ud fra, at tingenes tilstand er kontingent.

2.3 Byung-Chul Han: Træthedssamfundet

Byung-Chul Han, professor i filosofi, og underviser på Universitt der Künste i Berlin, skriver i sin bog *”Træthedssamfundet”* en beskrivende samtidsdiagnose om præstationsdispositivet. Hvor Foucault beskrev disciplin, som et dispositiv, der gennemtrænger alle dele af samfundet, fabrikker, hospitaler, skoler og fængsler, beskriver Han her, hvordan der i dag ses et helt anderledes samfund præget af fitnesscentre, kontorer, lufthavne og shoppingcentre, og at dette samfund ledes af et andet dispositiv, nemlig præstationen. Disciplinærsamfundet er karakteriseret ved negativitetens potens og styres gennem forbud og påbud. Hvorimod præstationssamfundet fordrer positivitet ved at styre gennem potentialitet og det at *kunne*. I stedet for forbud og påbud, træder projekt, initiativ og motivation frem. I disciplinsamfundet producerede negativiteten afvigere som forbrydere, hos præstationssamfundet producerer det deprimerede fiaskoer (Han, 2012: 22).

Det er dog vigtigt at forstå, pointerer Han, at overgangen fra disciplinparadigmet til præstationsparadigmet ikke er et brud med disciplin, men nærmere en kontinuitet og en videreudvikling af det disciplinære samfund. Præstationsmennesket er stadig disciplineret, men ved at fokusere på det at *kunne*, eller med andre ord ved at fremme potentialiteten i mennesker, opgraderer samfundet produktionsniveauet, som opstod i det disciplinære samfund. I dag er subjekter i langt højere grad deres egen arbejdsgiver, deres egen kritiker og deres eget projekt (Han, 2012: 22-23).

Det depressive menneske er ifølge Han et '*animal laborans*', altså et arbejdende dyr, der underkaster sig arbejdet frivilligt og uden tvang. Her sammenfalder herre og træl i samme selv. Det betyder, at mennesket bliver deprimeret, når mennesket i sin aktualitet ikke føler sig god nok, men hele tiden fokuserer på potentialiteten i sin præstation, altså det *at kunne*, fremfor det man *kan*. Depressionen er altså en træthed, der opstår i anstrengelsen om at potentialisere sig selv. Konflikten og kritikken internaliseres i individet, hvis individet ikke formår at realisere noget i et moderne samfund med utallige muligheder. Hvis individet ikke lykkes, da føler han eller hun sig som en fiasko, hvor den eneste, der kan bebrejdes for ikke at lykkes, er individet selv (Han, 2012: 26).

Da arbejdet som tidligere ikke længere tvinges igennem af nogen herre, da skulle man tro at trællen er fri, men det subjekt, der opstår i fraværet af herren, er et individ, der er træl og herre i en og samme krop. Præstationssubjektet, som for det blotte øje er frit, er nu underlagt '*en tvingende frihed*', som er en paradoksal frihed. Frihedens modgreb er tvang, men når tvangen forsvinder, får vi paradoksalt nok ikke frihed, vi får en forskel mellem frihed og tvang, der genindtræder i sig selv. Vi udbytter os selv til arbejdet, frivilligt og som frie individer, men er samtidig også den udbyttede til arbejdet i sin tvingende forstand. Magten, som før var tydeligere at iagttage, da herre og træl var adskilt og da tvangen lå i at udbytte en fremmed til arbejde, er nu internaliseret i individerne selv. Ifølge Han, er det netop i denne immanente magtstruktur at psykiske sygdomme, såsom depressionen, opstår (Han, 2012: 26-27).

“Den rene hektiske adfærd frembringer intet nyt. Den reproducerer og accelererer det allerede foreliggende” (Han, 2012: 30)

Ifølge Han er multitasking et resultat af en stigende arbejdsbelastning af mennesket, som gør, at menneskers opmærksomhed og fornemmelse for tid resulterer i en multitasking struktur. Han sammenligner multitasking med dyrs multitaskingsteknik, der er vigtig for at kunne overleve i vildniset. Dyret må kunne vogte yngel, spise og holde øje med livstruende fjender på samme tid. Mennesket har i modsætning til multitaskningsdyret mulighed for at dyrke den dybe opmærksomhed, som har muliggjort og skabt kultur, kunst og filosofi. I dag er den dybe opmærksomhed skiftet ud med en hyperopmærksomhed, hvor opmærksomheden hurtigt skifter mellem "*forskellige opgaver, informationskilder og processer*" (Han, 2012: 28-30).

Denne fragmenterede opmærksomhed hæmmer kreativitet og blokerer for den dybe kedsomhed og ro, hvor kreativiteten har mulighed for at opstå.

Her nævner han også Nietzsche, der allerede i slutningen af 1960'erne påpegede, at eftertænksomhed forsvinder i et hyperaktivt samfund, og som han beskriver som civilisationens forfald:

“Af mangel på ro løber vor civilisation ud i et nyt barbari. På intet tidligere tidspunkt har de aktive, hvilket vil sige dem uden ro, haft større betydning. Altså er det en af de nødvendige korrekturer, som man må foreholde menneskene, at det eftertænksomme element i stort omfang styrkes.” (Nietzsche, 1967: 236 i Han, 2012: 33).

Jeg vil med Han først og fremmest undersøge pseudoarbejde ud fra et neoliberalt præstationsdispositiv og undersøge, hvilke logikker og rationaler, der muliggør og opretholder pseudoarbejde. Jeg vil også bruge Hans kritiske samfundsteori til at få blik for, hvordan præstationsdispositivet producerer præstationssubjekter, der er tvingende frie, og hvordan denne tvingende frihed er grobund for netop pseudoarbejde. Jeg vil i opgaven også anvende Hans multitaskingsteori og anmial laborans for at få blik for præstationssamfundets handlingspatologi, som viser sig i form af stress og depression, det som Han også kalder 'samfundet impotens'.

2.4 Alain Ehrenbergs depressionssamfund

I tråd med Hans beskrivelse af præstationssamfundets handlingspatologi vil jeg også inddrage sociolog Ehrenbergs beskrivelse af 'depressionssamfundet'. Ehrenberg kritiserer, hvordan neoliberalismen fremmer autonomi og individualisme hos befolkningen i en sådan grad, at det har karakter som 'entreprenøren'. Neoliberalismen fremmer i dag individer til at være deres egen chef, deres eget projekt og deres egen kritiker (Ehrenberg, 2010: 22-23). Neoliberalismen fremmer et ideal om lighed i samfundet, som gør, at alle individer har muligheden for at blive 'noget særligt'. Alle kan i princippet blive kendt og anerkendt, hvilket fremmer en samfundsnorm eller ideal om, at individerne skal være unikke og kreative (Ehrenberg, 2010: 16-17).

Ehrenberg påpeger, hvordan neoliberalismens fremme af entreprenør-subjektet gør, at individer må drage veksler på indre ressourcer og gennem introspektion blive samfundets efterspurgte selv.

Dette, mener han, resulterer i en handlingspatologi, der viser sig i det deprimerede individ, der ikke længere er i stand til at handle og dermed ikke er i stand til at trække på indre ressourcer for at blive det efterspurgte selv (Ehrenberg, 2010: 18).

Jeg vil ud over dispositivet også inddrage sociolog Hartmunt Rosas teori om accelerationssamfundet og koble det sammen med Byung Chul-Hans præstationsdispositiv.

2.5 Hartmunt Rosa: Fremmedgørelse og Acceleration

Rosa undersøger i sin bog "Fremmedgørelse og acceleration" det tidsparadoks, som opstår i, at der på den ene side er kommet enorme tidsbesparelser og effektiviseringer i takt med øget og forbedret teknologi samtidig med, at befolkningen i stigende grad føler, at de ikke har tid nok. Rosa mener, at vi i det moderne kapitalistiske samfund styres af et tidsregime, som både kan ses i samfundets makro- og mikrostrukturer, nemlig at menneskers handlinger og forståelse af verden forenes med kapitalistiske samfundsimperativer, såsom normer, frister og regler omkring tid (Rosa, 2014: 12). I sin bog analyserer han dette tidsregime indenfor accelerationsteorien, og det er således hans påstand, at social acceleration i det moderne samfund er den største forhindring for, at menneskene kan realisere forestillingen om 'det gode liv' (Rosa, 2014: 13).

Rosa stiller spørgsmålet: Hvad er det, der accelererer i et accelerationssamfund? Han finder selv frem til tre forskellige accelerationsområder, den teknologiske acceleration, accelerationen af den sociale forandring og til sidst accelerationen af livstempoet.

Den teknologiske acceleration og livsaccelerationen omhandler det paradoks, der ligger i, at vi føler os mere tidspressede i takt med, at vi får nye tidsbesparende teknologier til vores rådighed. Opfindelsen af mailen gav mulighed for at effektivisere kommunikationen. Man kunne nu sende en besked til hinanden langt hurtigere end med brevet, hvilket burde have frigivet mere tid, hvis man bevarede samme niveau af kommunikation mellem hinanden. Paradoksalt nok påpeger Rosa, at der med effektiviseringen af kommunikationen også forekom en stigning i produktionen af mails, og at man derfor i dag bruger længere tid på at læse og skrive mails, end man tidligere brugte på at skrive og læse breve. Du kan i dag sende mails ud til mange flere modtagere, samt sætte mange folk i CC,

som resulterer i, at flere skal forholde sig til flere mails. Teknologien, som skulle medføre tidsbesparelse, medførte altså også muligheden for forøget kommunikation, og denne har udlignet selve tidsbesparelsen i den effektiviserede mail korrespondance (Rosa, 2014: 30).

Den sociale acceleration henviser til accelerationen og omskifteligheden i holdninger, værdier, mode, livsstil, sociale relationer, grupper, klasser, miljøer, sprog og vaner, som forandrer sig i et højere tempo end hidtil. Rosa kigger på stabiliteten indenfor forskellige teknologier, praksisser og institutioner for at få blik for den sociale acceleration. Eksempelvis kan man, ifølge Rosa, undersøge skiftet i kontinuiteten og udskiftningen af vestliges bopæl, parforhold og jobs. Hvor man før var gift hele livet, har man nu flere forskellige partnere gennem et liv. Hvor man tidligere arvede faderens erhverv, er det nu mere almindeligt, at man har adskillige jobs gennem et helt liv (Rosa, 2014: 24-25).

Dette resulterer i, ifølge Rosa, at den sociale position i det moderne samfund ikke er prædetermineret som hidtil. Det positive i social mobilitet medfører også en usikkerhed om, at menneskets sociale position hele tiden er til ”konkurrencebaseret genforhandling”. Hvis man som individ vil bevare sin konkurrenceposition, må man præstere. Da tidsbesparelse ligeledes giver konkurrencefordele, må individet for at fastholde sin sociale position præstere mere og mere på kortere tid, ”konkurrenten sover aldrig”. Dette resulterer i, at samfundet skal bruge stadig mere og mere energi på at fastholde sin konkurrenceposition (Rosa, 2014: 35).

Rosa fremanalyserer et nyt skyldssubjektet, som er resultat af konkurrencesamfundet. Tidligere var det kirken, der implementerede skyld og skam i befolkningen ved at prædike, at mennesket var skyldigt af natur. Kirken satte også rammerne for, hvordan man kunne opnå befrielse eller frelse gennem troen på Gud. Jesus pådrog alle menneskets syndere, og derfor var der håb, ligegyldigt hvor stor en synd mennesket havde begået. I konkurrencesamfundet, hvor kirkens rolle er svundet betragteligt, opstår spørgsmålet: Hvem skal tilgive det moderne menneske? Når individet ikke formår at leve op til sociale forventninger og normer i konkurrencesamfundet, er der ingen ekstern instans, der bærer menneskets skyld, fejl og mangler, og det resulterer i, at nederlaget bliver et personligt nederlag (Rosa, 2014: 87-88).

Jeg vil anvende Rosas paradoks i den teknologiske- og livsacceleration for at forklare, hvorfor pseudoarbejde blandt andet opstår og opretholdes i et moderne samfund, hvor vi med

tidsbesparende teknologiske opfindelser burde være givet mere fritid. Jeg vil anvende Rosas sociale accelerationsteori til at undersøge, hvorvidt opretholdelsen af konkurrencefordele i samfundet, samt samfundets usikre sociale positioner, er med til at opretholde pseudoarbejde. Rosas sociale accelerationslogik skal således give mig blik for reproduktionen af pseudoarbejde. Logikken skal også give mig blik for accelerationen og opretholdelsen af konkurrencefordele i andre dele af samfundet og således gøre mig i stand til at iagttage, hvorvidt accelerationen kan siges at gøre spørgsmål om vækst og præstation til mål i sig selv. Jeg vil derfor bruge Rosas sociale accelerationslogik til at styrke dispositivanalysen. Rosas skyldsmenneske skal give forklaringskraft til subjektets håndtering af pseudoarbejde og give bedre forståelse af, hvorfor pseudoarbejde er svært at bryde med.

Foucault, Agamben, Rosa og Hans teoretiske begreber bidrager til undersøgelsen og besvarelsen af spørgsmålet om opkomsten og reproduktionen af pseudoarbejde. Det skal således ses som fundamentet for den sidste analysedel, hvor jeg vil bevæge mig ned på mikroniveau og undersøge, hvilke konsekvenser pseudoarbejde kan ses at have på individniveau. Til denne del af analysen vil jeg anvende sociolog Rasmus Willigs teori, kritikens U-vending, samt Doehlemanns fænomenologiske undersøgelse af 'kedsomhed'.

2. 6 Rasmus Willig: Kritikens U-vending

Sociolog Rasmus Willig skriver i sin bog "*Kritikkens U-vending*", hvordan kritikken af samfundet svinder ind, og kritikken af selvet, den individualiserede kritik, tager over som resultat af det neoliberale samfund. Rasmus Willig beskriver kritikens U-vending med metaforen 'et ensomt spil stangtennis', hvor individet med den moderne kritik ikke i lige så høj grad kan spille bolden over på den andens bane, men i stedet, som i et ensomt spil stangtennis, bliver ved med selv at have bolden, hvor samfundskritikken hele tiden kommer til at handle om individet (Willig, 2013: 13). Rasmus Willig mener, at kritikken er nødvendig for at skabe opmærksomhed på kritisable forhold. Kritikken hænger således sammen med begrebet emancipation. Med kritisk refleksion opnås der emancipatorisk viden omkring samfundets tilstand, undertrykkelse og magtforhold. Den kritiske teori har ifølge Willig mistet momentum, da den hidtidige samfundskritik er blevet erstattet af en individualiseret kritik. Willig eksemplificerer dette med at samfundskritik oftest ikke fører til reelle

ændringer af samfundet, men at individer overlades til at tro dette. Willig henviser til, at der på TV er journalister, der gang på gang afslører groteske svineproduktionsforhold, men at disse afsløringer oftest ikke fører nogen ændringer med sig (Willig, 2013: 24-26). Willig forsøger at genoplive den kritiske teori ved at vende kritikken mod områder, der for det blotte øje ikke anses for værende kritisable. Her kritiserer han coaching, fitness og MUS-samtalen, som viser at samfundskritikken er blevet en selvkritik. På baggrund af sin analyse viser han, hvordan kritikken i dag har skiftet retning fra samfundet til individet selv (Willig, 2013: 27).

Willig fremhæver amerikanske politolog Iris Young og hendes teori om omfordelingspolitik. Hun kritiserer velfærdssamfundet fra et liberalt synspunkt, hvor velfærdsstaten, ifølge hende eroderer individets muligheder for at udfolde sig selv som *“et selvstændigt, kreativt, autonomt og autentisk væsen”* (Willig, 2013: 50). Omvendt påpeger Willig, kan man kritisere denne realisering af individet som problematisk, hvis selvstændighed, kreativitet, autonomi og autenticitet bliver et nyt værdisæt og tager overhånd eksempelvis på arbejdsmarkedet, hvor individet må arbejde hårdt for at leve op til disse værdisæt, hvilket kan resultere i, at mennesket ikke længere lever det liv, som det oprindeligt gerne ville leve (Willig, 2013: 50).

I det liberale samfund kan alt vendes mod individet – alt fra det positive, såsom selvtillid og selvindsigt, til det negative – selvdestruktion og selvangreb. Liberalismens mørke side kommer til udtryk i individets høje forventninger til, hvad man som menneske kan opnå, og hvor følelsen af utilstrækkelighed viser sig i spørgsmål som *“gjorde jeg det nu godt nok?”*, *“var det, det rigtige valg?”* (Willig, 2013: 52).

Denne selvkritik, mener Willig, er et udtryk for, at der er sket en vending fra samfundskritik til selvkritik, som han kalder for U-vendingen. Han ser coaching, som et bevis på denne U-vending og som en institutionalisering af denne introverte kritik. Individer føler ikke, at de kan tilfredsstille samfundets krav, og at individer går til en coach, der kan hjælpe dem med at håndtere deres problemer (om så det hjælper eller ej) udstiller individet som mangelfuldt (Willig, 2013: 56-57). Hans hypotese er, at individer udmattes ved at ransage dem selv med henblik på at optimere dem selv for at kunne imødekomme eksterne og interne forventninger. Det bliver således svært at frigøre os selv, da vi i forsøget på at kritisere eksterne strukturelle samfundsforhold ender med at kritisere os selv, og så længe *“det er min egen skyld og ikke samfundet skyld, er der sat en stopper for enhver samfundsmæssig kritik”* (Willig, 2013: 58).

Jeg vil anvende Willigs U-vendings kritik sammen med Rosas skyldssubjekt for at undersøge, hvor svært pseudoarbejde bliver at kritisere og bryde med, når skyld og kritik individualiseres og således være med til at besvare, hvorfor pseudoarbejde opretholdes.

Jeg vil til sidst i min analyse bevæge mig videre fra pseudoarbejdets reproduktion og opretholdelse i samfundet og fremanalysere, hvordan pseudoarbejde kan kobles til Doehlemanns teori om 'den forgiftende kedsomhed', og således kaste lys over, hvordan pseudoarbejde kan kobles til individers udbrændthed. Her vil jeg bruge den forgiftende kedsomhed til at understøtte Roland Paulsens definition af 'boreout' på dansk 'at brænde ud af kedsomhed'. Det er den sindslidelse, som ifølge Roland Paulsen, opstår når individer beskæftiger sig med meningsløst og indholdsløst arbejde (Paulsen, 2015: 128). Jeg vil derfor med afsæt i både 'boreout' og Hans multitaskings- og præstationsteori, komme med nogle direkte overvejelser mellem Doehlemanns forgiftende kedsomhed og pseudoarbejde og fremanalysere, hvordan denne kedsomhed adskiller sig fra 'den skabende kedsomhed'.

2. 7 Martin Doehlemann: Kedsomhed

Den tyske sociolog Martin Doehlemann har i sin bog "*Kedsomhed*" fænomenologisk undersøgt kedsomhed. Han skelner i sin bog mellem to former for kedsomhed, som giver en vigtig nuancering af vores umiddelbare forståelse af kedsomhed.

'*Den skabende kedsomhed*' er den kedsomhed, som fodrer inspiration og nytænkning. Det er den kedsomhed, som *tager sig tid til tiden*. Den skabende kedsomhed kan beskrives som en tilstand af at *vente på noget*. Det er en længsel efter et nyt stadie, eksempelvis længslen efter en ny idé, oplevelse, erkendelse eller lignende. Denne længsel og kedsomhed er ofte et ganske vanskeligt stadie "*præget af indre samling, modning og afklaring af planer, ideer og tanker.*" (Doehlemann, 1992: 27).

Denne form for kedsomhed ses ofte hos 'kunstneren'. Nietzsche skriver således om kunstneren: "*De frygter ikke kedsomheden så meget som et arbejde uden lyst: de har ligefrem brug for*

kedsomhed, for at deres arbejde kan lykkes.” (Nietzsche, 1882 i Doehlemaan. 1992: 27). Her kræver den skabende kedsomhed en *tålmodighed* og *kunnen*.

Doehlemaan skelner mellem den skabende og den forgiftende kedsomhed gennem resonansen med omverden. Den forgiftende kedsomhed består af manglende forventninger til individet (manglende social udfordring) og manglende resonans med omverden. Den skabende kedsomhed består ligeledes af fraværet af forventninger til individet, men uden at resonansen med omverden forsvinder. Denne form for kedsomhed er netop skabende, fordi kedsomheden tager sig tid til tiden og tager sig tid til den indre samling, som individet skal gennemgå for at vise livstegn igen eller komme ud af kedsomheden igen. Her keder individet sig, men uden at være forladt i sin væren. Og uden at individet føler sig ligegyldig. Den forgiftende kedsomhed derimod består af en manglende resonans med omverden, hvor individet føler, at det ligegyldigt for sin omverden og føler sig dermed forladt i sin væren (Doehlemaan, 1992: 94). Den forgiftende kedsomhed, som Doehlemaan også karakteriserer som den eksistentielle kedsomhed, er dødens lillebror. Sjælen føler sig tom, og omverdenen er meningsløs og derfor uden resonans. Dette er derfor en passiv form for kedsomhed (Doehlemaan, 1992: 20).

Jeg vil anvende Doehlemanns beskrivelse af de to former for kedsomhed til at forklare, hvordan man ud fra en nuanceret forståelse af kedsomhed kan forstå pseudoarbejdets virkning på individet. Jeg vil også i analysen vise, hvordan den skabende kedsomhed kan iagttages hos den danske forfatter og filminstruktør Jørgen Leth for at give kedsomhed en større forståelsesramme.

Jeg vil til sidst i mit diskussionsafsnit diskutere, hvorvidt kunst kan udgøre en kilde til kritik og udgøre en modstandsbevægelse mod pseudoarbejde. Her vil jeg vise, hvordan samfundskritik udfolder sig i kunst og diskutere, hvorvidt kunsten kan være et sted, hvorfra et politisk fællesskab har mulighed for at samle sig til en fælles kritik af samfundet og den måde, vi arbejder på.

2. 8 Metodiske og empiriske udfordringer og overvejelser

Hele min analyse tager empirisk udgangspunkt i interviews og personlige beretninger foretaget af henholdsvis sociolog Roland Paulsen, antropolog David Graeber, filosofferne Christian Nørmark og Anders Fogh Jensen samt økonom Corinne Maier. Disse udsagn er jo udtryk for menneskers

subjektive holdninger. Det gør det vanskeligt at definere begrebet pseudoarbejde, fordi det er vanskeligt at opstille præcise kriterier for, hvornår et arbejde er meningsgivende eller ej. Jeg skal ikke dømme et arbejde som værende meningsløst, hvis det er meningsgivende for nogen. Men jeg vil tage de personlige beretninger og udsagn alvorligt, som alle disse interviewede mennesker har delt. På baggrund af disse interviews er det tydeligt, at der er et grundlæggende problem i den måde, som arbejdsmarkedet er sat sammen på i dag. Både Nørmark og Jensen, Paulsen og Graeber har opstillet en række kriterier for at få deres studie af pseudoarbejde til at være så solidt empirisk forankret som muligt. De har blandt andet interviewet folk både i den offentlige og private sektor og fra forskellige aldersgrupper, erhverv, køn osv.

Dette giver også et billede af, at der eksisterer tomt arbejde og pseudoarbejde i mange slags erhverv – både hos sygeplejersken, lederen af en virksomhed, blomsterhandleren osv. Det giver ligeledes et empirisk fundament for at sige, at pseudoarbejde og tomt arbejde er et bredere samfundsproblem, som bør få meget mere opmærksomhed, end det gør i dag.

2. 9 Tomt arbejde og pseudoarbejde: En kort begrebsafklaring

Roland Paulsen var en af de første ud af en række forfattere, der siden har undersøgt tomt arbejde. Tomt arbejde er, ifølge Paulsen, “*employees who spent half or more of their working hours on private activities*” (Paulsen, 2014: 57). Grunden til at tomt arbejde opstår er, at mange flere mennesker end hidtil arbejder bag en computerskærm, hvor der naturligt er mindre synlighed omkring, hvad man *egentlig* foretager sig på computeren. Den mest hyppige måde for mennesker at engagere sig i tomt arbejde er gennem surfing og shopping på internettet. Næst efter internetsurfing kan tomt arbejde karakteriseres som den tid, man bruger på at drikke kaffe, slappe af, ryge, læse avisen, snakke med kolleger (Paulsen, 2014: 75-76). Paulsens værk om tomt arbejde baserer sig empirisk på en række interviews foretaget i Sverige.

I 2018 udkom “*Pseudoarbejde*” af Christian Nørmark og Anders Fogh Jensen, som videreudvikler Roland Paulsens begreb om det tomme arbejde til ‘pseudoarbejde’. Dette begreb dækker over det arbejde, som medarbejdere har travlt med at udføre, men som ingen mening har for medarbejderen selv. Pseudoarbejde har karakter af konkrete arbejdsopgaver, som kan være enormt tidskrævende,

men som ikke bidrager med noget værdifuldt hverken for virksomheden, der har skabt arbejdsopgaven, eller den, der udfører den (Nørmark og Jensen, 2018: 56-57).

“Pseudoarbejde betyder altså ikke bare tomt, det dækker også over bullshit, falsk arbejde, det der ligner arbejde og det meningsløse arbejde, det vil sige det, der ikke fører til noget, eller arbejde der skal gøres, for at noget ligegyldigt kan siges, gøres, vises frem eller sættes i søen.” (Nørmark og Jensen, 2018: 57).

Pseudoarbejde forekommer hyppigt i det, som Nørmark og Jensen kalder backstage arbejde, som kan karakteriseres som kontorarbejde og computerarbejde. Det er sværere at lave pseudoarbejde som håndværker eller buschauffør (frontstagearbejde), da det er meget konkrete arbejdsopgaver, der skal fuldføres, og som har store konsekvenser for andre, hvis de bliver udført dårligt eller slet ikke udføres. Tænk blot, hvis alle buschauffører indstillede deres arbejde, det ville skabe en del besvær og trafikkaos for den kollektive og private trafik. Det er derimod sværere at måle værdien af vidensarbejde. Der er ikke det samme 1:1 forhold i eksempelvis konsulentarbejde. Her kan udførelsen af en bestemt opgave være langt vanskeligere at måle værdien af. Pseudoarbejde kommer, ifølge de to forfattere, fordi backstage arbejde aldrig bliver færdigt og føder samtidig en idé om, at man altid kan kontrollere og lede bedre, hvilket fører til flere regler og procedure om kontrol og flere lederkurser og mere coaching (Nørmark og Jensen, 2018: 58-59).

Jeg vil i mit speciale benytte mig af begrebet pseudoarbejde, da dette dækker over både tomt arbejde, altså det som består af ikke-arbejdsrelaterede handlinger, men også over det arbejde, som dækker over falsk arbejde, og som italesættes som vigtigt arbejde.

Afsluttende skal det siges, at pseudoarbejde og meningsgivende arbejde kan ikke deles op således, at man kan sige, at reklamefolks arbejde består af 100% pseudoarbejde og lægers arbejde af 100% meningsgivende arbejde. Pseudoarbejde kan forekomme i større og mindre grad i mange forskellige brancher.

3. Analysen

3.1 Den tvingende frihed til at blive på kontoret

Den engelske økonom John Keynes (1883-1946) forudsagde, at menneskene i fremtiden ville arbejde 15 timer om ugen som resultat af den rivende teknologiske udvikling, og derfor hævdede han, at menneskets største udfordring ville blive, hvad det skulle stille op med al den fritid. Dette var Keynes ikke den eneste til at forudsige, og udviklingen gik fra 1900-tallet også i den rigtige retning. I år 1900 arbejdede man i Danmark 60 timer om ugen alle syv dage, og i 1990 endte arbejdsugen på 37 timer med fri både lørdag og søndag. I de sidste 28 år har der ikke været nogen udsigt til den kortere arbejdstid (Nørmark og Jensen, 2018: 20-21). Udsigten til Keynes 15 timers arbejdsuge er bestemt ikke lige rundt om hjørnet, og jeg tror ikke, at Keynes eller nogen andre økonomer havde forestillet sig, at der i en kapitalistisk moderne verden ville være mennesker, der føler, at deres arbejde var fuldstændigt unyttigt og direkte meningsløst.

Jonas, en af de interviewede personer i "Pseudoarbejde" af Nørmark og Jensen, er en mand i slut 30'erne, som nu er sygemeldt med stress. Han var tidligere medarbejder i kommunikationsafdelingen i en Danmarks ledende advokatfirmaer.

Jonas' arbejde bestod af både krævende og spændende arbejdsopgaver, men desværre også en del pseudoarbejde, som ingen som helst mening gav for ham. Muligheden for at gå hjem, når de vigtige arbejdsopgaver var fuldført var absolut ikke acceptabelt i den arbejdskultur, som han var en del af (Nørmark og Jensen, 2018: 82).

"Jeg oplevede tit, at jeg var færdig med dagens opgaver, klokken var måske fem om eftermiddagen, og der var muligvis mere jeg kunne lave, men jeg kunne ikke rumme mere. Så ville jeg tage hjem, men hvis jeg så gik ned i parkeringskælderen klokken fem, seks eller otte, så holdt der næsten lige så mange cykler og biler, som da jeg var dernede midt på dagen. For man tager jo ikke hjem. Og så blev jeg nødt til at gå tilbage på min plads, selv om jeg jo burde være taget hjem. For min kærestes og for mine børns skyld. Så der sad jeg og tjekkede lidt Facebook og besvarede nogle mails, der egentlig ikke behøvede et svar." (Nørmark og Jensen, 2018: 82).

For Jonas var det absolut ikke en mulighed at tage hjem, når han *“ikke kunne rumme mere”*. Han er ikke den eneste, der beretter om arbejdspladser, hvor det absolut ikke er accepteret at gå hjem, når kerneopgaverne er fuldført.

Corinne Maier er økonom og har mange års erfaring hos Frankrigs største elektricitet firma. I 2005 udgav hun en opsigtsvækkende bog, *“Bonjour Laziness”*, som kritiserer den private sektor for at bestå af to grupperinger. På den ene side findes der en lille gruppe, der arbejder benhårdt, og på den anden side er der en stor gruppe, der har så meget tid, at de ikke ved, hvad de skal gøre med den.

“It’s a fact that, in France, work is divided in such an unequal manner that, except for a handful of individuals who slave away, the majority have an easy time of it... Since managers give nothing to their companies but their time, their availability, they are laying it on a bit thick when they claim to be overworked. It’s their way of saying that they’re making sacrifices.” (Maier, 2005: 125).

Maier beskriver her, hvordan ledere, som ofte ikke har noget at lave, ofrer deres tid og deres tilgængelighed til virksomheden. Maier pointerer ligeledes, hvordan det kan være enormt svært at virke travl, når man absolut ikke er det.

“... In France, as in many other countries, to stay until eight or even nine o’clock when you’re working against the clock is considered good. This shows that you like your job. In some big companies, people even stay at work overtime to make personal telephone calls, surf the Internet, make free photocopies, read the paper... but doing nothing isn’t so easy. You have to know how to pretend.” (Maier, 2005: 125-126).

Det virker umiddelbart mærkeligt, at der i et kapitalistisk markedsbaseret samfund er opstået en arbejdskultur, hvor folk som Maier og Jonas sidder og besvarer ligegyldige mails og tjekker Facebook fra klokken fem til otte, hvorefter de omsider kan tage hjem til deres familier.

Jonas er her et eksempel på Hans præstationssubjekt. Udsagnet *“For man tager jo ikke hjem. Og så blev jeg nødt til at gå tilbage på min plads, selv om jeg jo burde være taget hjem.”* (Nørmark og Jensen, 2018: 82), viser hvordan, at Jonas i princippet sagtens kan tage hjem. Der er ingen chef, der forhindrer ham i det, men alligevel går han tilbage på sin arbejdsplads klokken fem for at blive der

helt til klokken otte. Jonas er et eksempel på, hvordan der i Hans præstationssubjekt er en iboende tvingende magt. Førhen blev magt og tvang i højere grad udøvet af en ekstern part og var dermed også langt tydeligere at lokalisere. Tidligere var der nemlig en herre, der med direkte magt styrede sine bønder, der til gengæld havde slavelignende arbejdsforhold. Man vil uden tøven konkludere, at Jonas har langt større frihed, end bønderne havde tidligere. Men som Han pointerer, fjerner man ikke tvang ved at fjerne tvang i samfundet. Det binære greb frihed/tvang slår om i sig selv, når den direkte udøvelse af tvang fjernes. Tvang genindtræder således i friheden og bliver, som Han beskriver det, 'en tvingende frihed' (Han, 2016: 21).

Heller ikke Foucault mener, at man kan være et helt og aldeles frit subjekt, da magt er allestedsnærværende. Foucaults magtdefinition er en raffineret magtform, som fungerer på mikroniveau. Den er til stede i alle sociale relationer mellem mennesker, men magten skal hos Foucault ikke forstås som god eller dårlig i sig selv, den er derimod produktiv og skabende. Den er produktiv, da den ikke eksisterer forud for subjekter. Magt eksisterer, fordi den formes af subjekter *samtidig* med, at den former subjekter (Villadsen, 2013: 82). Foucault tænker ikke magt som en undertrykkende ekstern magt, der besiddes af én bestemt aktør, men karakteriserer den nærmere som tilbuddet, træningen og opmuntringen:

“Foucaults magtdefinitioner er utvivlsomt rettet mod magt i en moderne kontekst, hvor ordren, sanktionen eller straffen i stigende grad afløses af tilbuddet, træningen og opmuntringen... Her antager magten snarere en “produktiv” karakter, idet den søger at opdyrke kapaciteter i de styrede snarere end blot at kontrollere, sanktionere og undertrykke dem” (Villadsen, 2013: 342)

Dette skift i magtens virke, fra at være en ekstern tydelig magt, manifesteret i kongen under enevældet, til en mere stratificeret og utydelig magtform, betyder ikke, at magt ikke er der, tværtimod virker den stadig, den er bare mindre eksplicit og dermed sværere at give et konkret udtryk.

Dette er tilsvarende det, som Han kalder for den immanente magts måde at virke på. Den immanente magt virker gennem den tvingende frihed (Han, 2016: 21).

Jonas er, som tidligere nævnt, fri til at gå hjem kl. 17, men han gør det alligevel ikke, da han ser, at alle sine kolleger stadig arbejder. Det ville derfor ikke se godt ud, hvis han selv tog hjem kl. 17 hver dag. Her er hans reelle frihed til at gå hjem blevet til en tvingende frihed til at blive på kontoret, selvom at han ikke har noget at lave. Det er ikke hans chef, der siger, at han *skal* tilbage på kontorpladsen, det er Jonas selv. Jonas er, som Han beskriver det, herre og træl i samme krop. Han er i en og samme krop den udbyttede træl til arbejdet og herren, der udbytter til arbejde, og således repræsenterer Jonas det magtskifte, der har bevæget sig væk fra herrens magt, der påbyder, at hans træl *skal* arbejde længere til den internaliserede magt, der viser sig som selvets påbud om, at man *kunne* eller burde arbejde længere. Magten manifesterer sig således som den tvingende frihed til at blive længere på kontoret (Han, 2016: 21).

Foucault siger, at magt kun virker der, hvor der også er frihed, ellers ville der være tale om et totalitært dominerende tvangsforhold. Medarbejderen er ikke en slave, men anskues som en fri, selv-ledende agent. *“Det vil sige som et subjekt, der leder sig selv i henhold til visse idealer, værdier og principper, og som reflekterer over sig selv som havende en sådan etisk selv-praksis”* (Villadsen, 2013: 343). Ud fra Maier og Jonas’ iagttagelser kan det ses, at der tydeligvis er en værdi i at være hårdtarbejdende. Førnævnte citat af Maier viser også at, der tydeligt eksisterer en prestige og et pres til at blive lang tid på sin arbejdsplads, da det viser, at man brænder for det, som man laver. Det betyder også, som hun siger, at man ofre sig selv for sit arbejde (Maier, 2005: 125-126).

Jonas må leve op til idealet om den hårdtarbejdende medarbejder ved ikke at være den første, der forlader sin arbejdsplads, når alle andre kolleger tilsyneladende stadig har mange timers arbejde liggende. Jonas er et frit menneske i moderne vestlig forstand, men ud fra Jonas’ udsagn kan man iagttage Foucaults magtbegreb. Jonas leder og styrer sig selv i henhold til nogle socialt opstillede idealer og værdier, og på Jonas’ arbejde er idealet at være hårdtarbejdende, hvilket han viser ved at blive der til sent. Den immanente magt, den tvingende frihed, fører til selvledelsen og medfører, at individet selv må drage sin grænse (Han, 2016: 21). Grænsen bliver ikke udstukket af en ekstern magt, hvor herren fortæller trællen, hvornår han skal stoppe sit arbejde. Den flydende grænse, der følger med selvledelsen og individets frihed stiller spørgsmålet: Hvornår er jeg hårdtarbejdende nok? Der er ingen andre end selvet selv til at opstille denne grænse, og det er her, at refleksionen også kommer ind i billedet. Jonas reflekterer over sin egen grænsedragning ved, at han beslutter sig for at *strække* sig selv yderligere, selvom at han ikke *“kunne rumme mere”*. Han siger, at man i

tvangen finder grænsen, og at man i friheden finder grænseløsheden. Når man ophæver tvangen og dermed også den klare grænse, bliver grænseløsheden den nye form for tvang i frihedens forstand, det bliver altså den førmtalte 'tvingende frihed' (Han, 2016: 21). Jonas' frihed er altså underlagt en grænseløs tvingende frihed, der viser sig ikke som et spørgsmål om, hvor langt Jonas *skal* strække sig på sit arbejde, men et spørgsmål om, hvor langt han *kan*, og her er det op til ham selv at finde den grænse. Jonas' selvledelse kan her ses som en af årsagerne til, hvorfor pseudoarbejde opstår. Arbejdskulturen, der i Jonas' og Maiers tilfælde, hylder den hårdtarbejdende præsterende medarbejder, opstiller det ideal, der skal til for at motivere eller opmuntre, medarbejdere til at arbejde længe. Motivationen og arbejdsidealet manifesterer sig som den produktive magt, der viser sig som en tvingende frihed til at blive på kontoret, også selvom at der ikke er noget at lave.

3. 2 Pseudopræstationen

I David Graebers bog '*Bullshit Jobs*' beskriver en af de interviewede personer, Brendan, sit job som rengøringsassistent:

"Brendan: ...For the first couple of months, they had me 'monitor' the back room. I would clean the buffet slider, restock the desserts, and wipe down tables when people left. It's not a big room, so usually I could do all my tasks in five minutes out of every thirty. I ended up being able to get a lot of reading for my coursework done. However, sometimes one of the less understanding supervisors would be working. In that case, I would have to keep the corner of my eye open at all times in order to make sure they would always see me acting busy. I have no idea why the job description couldn't just acknowledge that I wouldn't have much to do" (Graeber, 2018: 77).

Denne rengøringsmedarbejder er langt fra den eneste, der tilkendegiver en forventning om 'at virke travl', når man ikke har travlt. Også i en Sveriges førende medicinalvirksomheder gælder det om at *se travl ud*, når ledelsen kommer forbi. Her er der så sket det usædvanlige, at alle i afdelingen har rottet sig sammen mod ledelsen. Her advarer de hinanden, når ledelsen kommer, og så går de hen til deres faste pladser og 'ser travle ud'. Når ledelsen så er gået igen, går de tilbage til deres skønlitterære bogklub:

“Johan (the boss) is like best friends with the other lab bosses so sometimes they call each other and then you hear “they are coming!” Then it’s just straight to the lab, away with the fika stuff, run down, on with the white coats, hats, eye protectors, masks, gloves. Then we have a division of labor where Anna receives the bottles, I watch the oven... And when they (øvertste ledelse) say ‘hi Johan,’ he can go ‘Shhh! I’m working’. And they probably think ‘oh, they are so busy here they don’t even have time to talk.’ So they (øverste ledelse) stay around five minutes and then it’s like ‘the coast is clear’” (Paulsen, 2014: 127).

Fælles for begge interviewede her, men også for Jonas og Maier fra forrige afsnit, er, at man skal se *ud som om man har travlt*. Selvom der ikke er nok at lave på arbejdet, skal man ikke bare sidde og hænge eller åbenlyst drive en skønlitterær bogklub for øjnene af ledelsen, når der ikke er nok at lave. I tilfældet med den svenske medicinalvirksomhed var afdelingslederen Johan blevet træt af det pseudoarbejde, som den overordnede ledelse kunne finde på at fremtrylle, såfremt han gav udtryk for, at der ikke var nok arbejde til at fylde dagen ud med. Så i stedet havde han lavet en skønlitterær bogklub i afdelingen (Nørmark og Jensen, 2018: 91).

Både rengøringsassistenten og den svenske afdelingsleder har af og til muligheden for at finde på noget andet at lave, når kerneopgaverne er fuldført, men de har ikke muligheden for at tage hjem.

Disse ovennævnte citater fortæller, hvordan arbejdende mennesker ikke er frie til at tage hjem, når kernearbejdet er gjort. Selvfølgelig skal dette konkluderes med forbehold for at en rengøringsassistent ikke bare kan tage hjem efter, at første hold af frokostspisende mennesker har efterladt deres tallerkener, så ville der jo ikke være nogen til at rydde af efter folk, der kom senere til frokost. Men selvom det ikke var en mulighed at tage hjem, skulle rengøringsassistenten stadig ‘se travl ud’ overfor sin supervisor.

Hans teori om det neoliberale præstationssamfund giver forklaringskraft til kravet om travlhed, men først vil jeg kort opsummere, hvad der menes med neoliberalisme. Marx mente, meget kort fortalt, at man ved en revolution kunne ophæve kapitalismens modsætning mellem produktivkræfterne (menneskelig arbejdskraft, arbejdsmåde, materielle produktionsmidler) og herredømmeforholdene. Han (2016) mener derimod, at denne modsætning aldrig kan ophæves, så længe at der er

kapitalisme og kapital. I dag er der ingen industriel klassekamp som i det tidligere industrisamfund mellem proletariat og bourgeoisiet. Med overgangen til neoliberalisme er alle og enhver i kamp med sig selv i fællesskabet, hvor alle, som tidligere nævnt, er den udbyttede og udbytende til arbejdet i én og samme krop (Han, 2016: 25).

“Den individuelle frihed er et trælskab, for så vidt som kapitalen lægger beslag på den til sin egen formering. Kapitalen udbytter altså individets frihed for at forplante sig... Følgelig bliver det frie individ degraderet til kapitalens kønsdel.” (Han, 2016: 23-24).

Ifølge Han er mennesket kapitalismens kønsdel, da den neoliberale fri konkurrence ikke udbytter kapitalen, men menneskets frihed. Idet individerne konkurrerer frit med hinanden, forholder kapitalen sig til sig selv som en anden kapital og kopulerer således med sig selv og former eller reproducerer sig selv gennem individers frihed (Han, 2016: 23-24).

Det er netop i den neoliberale kapitalisme, at det føromtalte grænseløse tvingende frie *præstationssubjekt* produceres. For det frie subjekt i et neoliberalt samfund er alt *muligt*, og derfor er *muligheden* for selvoverskridelse hele tiden til stede. Det grænseløse subjekt, hvis frihed udbyttes af neoliberalismen, drives ikke af det at skulle, men styres af det at kunne. Således kan individet hele tiden flytte egne grænser yderligere og yderligere for at kunne præstere mere og mere og dermed selvoptimere. I tilfældet med pseudoarbejde medfører individets selvoverskridelse, at præstationen tømmes for indhold. Den bliver præstationen for præstationens egen skyld. Her er det ligegyldigt, hvad man præsterer, så længe at man bare præsterer.

Jonas, kommunikationsmedarbejderen i advokatfirmaet, siger:

“Man kunne jo altid fylde sin kalender med alt muligt, og meget gerne dobbeltbooke sig selv også, for det så særligt godt ud. Ingen tænker noget særligt over, hvad der står, man skal bare klikke af i ‘optaget’ og kalde det noget, så ser man travl ud. Møderne skal også bookes meget tidligt eller meget sent på dagen, så ligner man også en ‘medarbejder’ og ikke en ‘modarbejder’, som vi sagde... Et andet trick var at spise sin mad foran skærmen, det gav øjeblikkelig prestige. For så havde man jo travlt, når man ikke engang kunne være med til frokost.” (Nørmark og Jensen, 2018: 83).

Jonas' præstation bliver tømt for reelt indhold, således at det ikke er selve indholdet af præstationen, men det 'at præstere' der bliver målet i sig selv. Ved at booke møderne rigtig sent eller tidligt på dagen, får det Jonas til at præstere som en *medarbejder*, nemlig som en medarbejder der virker travl og dermed yder. En *modarbejder* er til gengæld en kollega, der går hjem, når alle andre stadig er på arbejde.

De tre ovennævnte eksempler, Jonas, Brendan og Johan illustrerer alle tre, hvordan at der opretholdes en tom iscenesat præstation. Da de i alle tre tilfælde ikke kan forlade deres arbejdsplads, må de iscenesætte en præstation, der får dem til at virke travle, men som er tømt for indhold. Her kan neoliberalismens virke iagttages. Alle tre eksempler illustrerer Hans påstand om at individer udbytter deres frihed til kapitalismens reproduktion, idet at individerne uden direkte tvang *bliver* på deres arbejde, selvom at dagens arbejde for længst er gjort (Nørmark og Jensen, 2018: 83, Paulsen, 2014: 127, Graeber, 2018: 77). I det neoliberale samfund konkurrerer individer således med andre kolleger, afdelinger og virksomheder, i større og større grad på et pseudogrundlag. Netop fordi menneskets frihed udbyttes til kapitalismen, opstår individets mulighed for at overskride egne grænser, og dette viser sig at være langt mere effektivt end hos industrisamfundet, hvor grænsen var fastlagt og derfor også tydeliggjorde, hvornår man var på arbejde, og hvornår man ikke var. I det neoliberale samfund har individer muligheden for at overgå sig selv hele tiden, hvilket betyder, at man i fri konkurrence med alle andre individer presser sig selv til at blive længere tid på arbejdet og presser sig selv til at 'virke travl', når "*this shows that you like your job*" (Maier, 2005: 125-126) også selvom konkurrencen er på et tomt eller falskt grundlag

I det følgende afsnit vil jeg med udgangspunkt i Rosas teori om accelerationssamfundet uddybe, hvordan pseudoarbejde muliggøres i et neoliberalt samfund, og hvordan vækst og konkurrence spiller en betydelig rolle i opretholdelsen af pseudoarbejde.

3. 3 Det vækster - det må betyde, at det går godt!

"*Konkurrenten sover aldrig*", sådan lyder det i folkemunde. Konkurrence kan ikke forenes med stilstand. I et konkurrencesamfund er man enten på vej op eller på vej ned.

Vækst i dag er blevet et mål i sig selv, og Rosa påpeger, hvordan vækst kan ses i den sociale logik, hvor man i samfundet er nødt til at investere mere og mere energi for at bevare samfundets konkurrenceevne (Rosa, 2014: 35). Men vækst bliver også i dag mere og mere dekoblet fra reelt indhold, hvor spørgsmålet om hvorfor eller, hvordan man skal vækste næsten er taget ud af ligningen, og det handler mere om at vækste for vækstens egen skyld.

“There are people and even teams doing the same thing, simultaneously but independently developing the same product. Sometimes this even happens in triplicate and - let’s not mince words! - even in quadruplicate. The more employees needlessly repeating the work of others, the more convinced they are of the importance of what they are doing”. (Maier, 2005: 106).

Her beskriver Maier, hvordan at mange ansatte i den private sektor bruger deres energi på det samme stykke arbejde, jo flere medarbejdere der er, jo mere symbol på vækst giver det, men igen bliver der ikke sat fokus på, hvad disse mange medarbejdere egentlig foretager sig.

Vækst er blevet et mål i sig selv, men selvom den kan medføre meningsløse pseudostillinger og pseudoopgaver, kan væksten for at være vækst kun have blik for acceleration, hvilket, ifølge Rosa, kræver akkumuleringen og investeringen af arbejdsenergi, uanset hvad arbejdet eller ydelsen indeholder (Rosa, 2014: 35). På Jonas’ tidligere arbejde i advokatfirmaet, blev der sat lighedstegn mellem det at vækste og det at være succesfuld, men uden at være kritisk overfor, hvad disse nye arbejdsstillinger- og opgaver egentlig indeholdt:

“HR og kommunikation kan virkelig kæmpe om at være størst, og det er jo derfor, man hele tiden opfinder nye stillinger og nye opgaver, så man vokser og bliver større end de andre. Det var simpelthen målet...

Det er det, som er problemet, ifølge Jonas, at man altid har en ønskeliste parat med flere ressourcer, flere medarbejdere og masser af mere eller mindre velargumenterede grunde til, at man skal have mere af det... organisationer vokser vildt, fordi der altid kun er et svar på det her spørgsmål fra alle chefer: ‘mere’”. (Nørmark og Jensen, 2018: 85).

Man kan ud fra Jonas' iagttagelse se, hvordan der er konkurrence om at være den største og vigtigste afdeling, og hvordan dette er målet i sig selv (Nørmark og Jensen, 2018: 85).

Derfor ansætter man som chef flere medarbejdere, selvom der ikke er behov for det. Det handler derimod om at vise, at man er chef for 'nogen', og det indikerer, at det går godt.

"Organisationer vokser vildt, fordi der altid kun er et svar på det her spørgsmål fra alle chefer: 'mere'" (Nørmark og Jensen, 2018: 85). Dette udsagn understøtter Rosas teori om, at accelerationen afgør, om man er på vej op i konkurrencen, men at dette igen kræver omsætning af energi i det sociale, hvor kravet på 'mere' og kravet på vækst resulterer i ansættelsen af flere mennesker, men uden at have blik for, om væksten har noget indhold.

3. 4 Pseudoarbejdets fortællelse

Rosa påpeger, hvordan at det ikke kun er den økonomiske sfære, der styres af konkurrence og vækst, men også hele vores sociale liv, hvor det kan ses, at konkurrence- og præstationslogikken infiltrerer og styrer alle dele af vores liv. Rosa belyser, hvordan denne konkurrencelogik tydeligt kan ses ved sammenligning med enevældet, hvor sociale positioner i samfundet var givet ved fødslen. Kongen havde magt og privilegier, som var mere eller mindre prædetermineret. Det samme gjorde sig gældende, hvis man var bonde eller ridder. I dag er mulighederne langt flere for det enkelte individ, og det har både sine fordele og ulemper. Social mobilitet er blevet nemmere, men konkurrencelogikken medvirker også til usikkerhed, i og med at ens sociale position i samfundet aldrig er helt fastlagt, er den således altid er til *"konkurrencebaseret genforhandling"* (Rosa, 2014: 34-35).

"Dan: 'It felt like some kafkaesque dream sequence that only I had the misfortune of realizing how stupid so much of what we were doing was, but deep down inside, I felt as if this experience has to be a silently shared one. We must have all known! We were an office of six people, and we were all "managers"... There were easily more managers in the building than actual employees. The situation was completely absurd.'" (Graeber, 2018: 125).

Konkurrencelogikkens skyggeside viser sig i Dans beskrivelse af sit pseudoarbejde. Han *kunne* ikke tale om det meningsløse og absurde i, at de var seks ledere, der absolut intet havde at give sig til.

Italesættelsen af deres pseudoarbejde ville højst sandsynligt komme til at koste dem deres arbejde. Konkurrencelogikken er altså med til at fortie pseudoarbejdet, da man som (muligvis godt betalt) leder ikke er interesseret i at miste sit arbejde og dermed sin sociale position. Også en anden af de interviewede i Graebers bog, Vasily, beskriver, hvordan truslen om at blive fyret, fik hende til at tie stille:

“Vasily: ‘If I question the utility or sense of our work, my bosses look at me as if I’m from another planet. Of course they do: for them, it is crucial that the work we’re doing is not seen as total nonsense. If that would be the case, the positions would be canceled, and the result would be having no job.’” (Graeber, 2018: 126-127)

Vasily’s arbejde og hendes sociale position trues altså, hvis hun afslører meningsløsheden i arbejdet. Ligeledes ville Dan miste hele legitimiteten og grundlaget for sin sociale position ved at afsløre absurditeten i sit arbejde som leder (Graeber, 2018: 125). Det er netop grobund for pseudoarbejde, fordi det bliver fortiet og tabubelagt, da man ved at afsløre meningsløsheden og absurditeten i sit arbejde risikerer at miste det og måske endda hive andre med i fyringen. Således kan Rosas beskrivelse af usikkerheden i sociale positioner i et frit konkurrencesamfund siges at være en af årsagerne til, at man fortier pseudoarbejde.

3. 5 FLERE I ARBEJDE

Det kan på baggrund af Roland Paulsens forskning konstateres, at tomt arbejde og pseudoarbejde er et stigende og udbredt problem i flere lande, men til trods for denne udvikling, er der kun fokus på skabelsen af nye jobs fra politisk side. Der er også, ifølge Paulsen, et stigende ønske om at arbejde mindre, men det eneste der fra politisk side er fokus på er, at flere skal i arbejde, og at der skal skabes flere jobs (Paulsen, 2014: 4). Den 24 januar 2019 kom regeringen med et politisk udspil og et løfte om skabelsen af 50.000 flere jobs og boliger i København:

““Regeringen ønsker vækst i hele Danmark. Vi har gjort rigtig meget for yderområderne, og nu præsenterer vi mere end 100 initiativer, som skal skabe vækst i hovedstaden” Det siger erhvervsminister Rasmus Jarlov (K). “Vores mål er, at hovedstaden skal være blandt de førende byer i Nordeuropa. Det kræver nye initiativer, for vi er i hård konkurrence med andre byer” siger Rasmus Jarlov, erhvervsminister” (Berlingske, 2019)

Målet er, at være Nordens førende hovedstad, derfor skal København vokste, og det kræver, som Jarlov siger, ”nye initiativer”. De nye initiativer skal fremme fornyelse og forudsætter, at der investeres energi og arbejdskraft i form af 50.000 nye jobs for at kunne slå de andre byer i konkurrencen om at være Nordens førende hovedstad. Som Rosa påpeger, sover konkurrenten aldrig, og derfor kan mennesker få følelsen af, at de i et konkurrencesamfund ikke kan stå stille et øjeblik uden at sakke bagud (Rosa, 2014: 35).

I oppositionen hos Socialdemokratiet kæmper de ligeledes om at få flere i arbejde. For dem er det afgørende, at flere kommer i arbejde for, at velfærdssamfundet fortsat skal kunne bestå:

“FLERE I ARBEJDE. Velfærdssamfundet bygger på høj beskæftigelse. Alle skal være en del af arbejdsfællesskabet. Både for deres egen og samfundets skyld. Hvis vi også vil have et velfærdssamfund i fremtiden, er det en forudsætning, at dem der kan arbejde, er i beskæftigelse. Alle skal bidrage med det, de kan. Det er et krav, vi stiller til hinanden. Ellers kan samfundet ikke hænge sammen, og det kan den enkelte i virkeligheden heller ikke. Man får et bedre liv af at have noget at stå op til om morgenen.” (Socialdemokratiet, 2019).

Det er heller ikke hos Socialdemokraternes, at man kan finde politisk opbakning til det stigende ønske om at arbejde mindre. *“Man får et bedre liv af at have noget at stå op til om morgenen”* (Socialdemokratiet, 2019), men hvad hvis dette ’noget’ er et arbejde uden indhold eller et meget travlt arbejde fyldt med meningsløse pseudoopgaver?

Udsagnet *”Flere i arbejde”* vidner om, at det er væksten af arbejde, der er væsentlig, og at det er dét, der skal til for, at vores velfærdssamfund består, uden at adressere selve kvaliteten eller

indholdet af arbejdet. Det bagvedliggende rationale for vækst i den politiske diskurs, set hos både Socialdemokraterne og den nuværende regering, har sit udspring i en konkurrencelogik. Forvaltning af beskæftigelsesområdet styres ud fra et rationale om vækst og konkurrence, som på én og samme tid styrer individer og befolkningen til en bestemt adfærd, nemlig den beskæftigede adfærd, samtidig med at beskæftigelsespolitikken moraliserer, hvad 'det gode liv' indebærer. 'Det gode liv', ifølge Socialdemokraterne, indebærer, at man har et arbejde at stå op til. De opstiller således kriteriet for, hvad der er moralsk forsvarligt, og hvad man som borger i et dansk samfund forpligter sig til.

Ifølge Rosa motiveres politisk handling gennem trusler, "*hvis ikke vi sætter skatten ned eller tillader genteknologi – vil vi sakke agterud og falde tilbage i en tilstand af yderste armod*" (Rosa, 2014: 94). Socialdemokratiet truer netop med, at "*hvis vi også vil have et velfærdssamfund i fremtiden, er det en forudsætning, at dem der kan arbejde, er i beskæftigelse*" (Socialdemokratiet, 2019). Dette udsagn moraliserer det beskæftigede menneske i et aktivitetssamfund, hvor det gøres til en dyd at være aktiv. Således kan man se, hvordan der i aktivitetssamfundet foreskrives en bestemt moral, som også er med til at kendetegne dispositivet (Foucault, 1977 i Agamben, 2009: 78).

Ifølge Han er mennesket en 'art animal laborans', idet at det evigt beskæftigede menneske moraliseres, og hvor at vi, så snart vi falder uden for arbejdssamfundet, skal aktiveres gennem dagpengesystemet for at komme tilbage igen. Arbejdet bliver, ifølge Han, erstattet af religionen. I den moderne tab af tro og religion er der intet, der lover varighed og dermed bliver det moderne liv forgængeligt, hvor intet varer evigt: "*Ansigt til ansigt med denne mangel på væren, opstår ængstelighed og uro*" (Han, 2012: 37). I frygten for at stå ansigt til ansigt med livets forgængelighed, dedikerer samfundets sig til arbejdet, hvor menneskets væren gives mening og indhold gennem arbejdet (Han, 2012: 37).

Jonas, den førnævnte kommunikationsmedarbejder, kan iagttages som Hans hyperaktive animal laborans, da Jonas' væren består af sit arbejde: "*For Jonas var sådan en, der arbejdede meget. Rigtig meget hele tiden... Alle steder, hvor man gjorde en dyd ud af at have travlt, arbejde til sent og sætte et tårnhøjt ambitionsniveau for alt.*" (Nørmark og Jensen, 2018: 81-82).

Socialdemokratiets krav om at bidrage til samfundet kan analyseres ud fra Rosas skyldsmenneske (Socialdemokratiet, 2019). Tidligere placerede kirken skyld og synd i menneskene, men satte samtidig rammerne for håbet i folk, da de blev fortalt, at Jesus ville bære straffen for ethvert syndende menneske. Men hvilken magtinstans tilgiver mennesket for sin synd i det moderne samfund? Hvem skal tilgive animal laborans for ikke at bidrage?

Ifølge Rosa tilgiver staten ikke mennesket, og derfor individualiseres skylden, da vi i det moderne Vesten ikke længere har nogen eksternalitet, der kan bære vores skyld eller tilgive os for vores synd (Rosa, 2014: 87-88).

”Alle skal bidrage med det de kan. Det er et krav, vi stiller til hinanden” (Socialdemokratiet, 2019). Således stilles vi til ansvar overfor hinanden, om at være i arbejde for at sikre samfundets beståen i fremtiden. Skyldsmennesket skabes således gennem truslen, nemlig at velfærdsamfundet ikke består, hvis ikke vi er i arbejde. Socialdemokratiets udsagn er ikke usandt, men problematiseringen af udsagnet ud fra Rosas skyldssubjekt muliggør at spørge kritisk, hvem der skal tilgive mennesket, hvis ikke de kan bidrage, og hvornår man bidrager nok?

I Jonas’ tilfælde, kunne han ikke bidrage mere og det resulterede i, at han blev udbrændt og gik ned med stress. Udsagn som: *”Jeg blev dårligere og dårligere til at sige nej”* (Nørmark og Jensen, 2018: 82) viser, hvordan Jonas påtager sig skylden for, at han blev syg, da det ifølge ham var ham selv, der var dårlig til at sige nej. Det, at Jonas beskylder sig selv for at være dårlig til at sige nej, viser den mislykkede selvoverskridelse eller selvoptimering, da der også i Jonas’ eget udsagn indikeres en selvbebrejdelse, nemlig at han kunne have været bedre til at sige nej.

”Sætninger ender blindt, og han undskylder flere gange, at han ikke er mere klar. Ikke så klar som han synes, han burde være. Årsagen er, at Jonas har lidt under længerevarende stress... Han er nu tilbage i en stilling på ni timer om ugen. Et ”afklaringsforløb” ved kommunen. Noget, som han aldrig ville havde troet om sig selv.” (Nørmark og Jensen, 2018: 81).

Nu da Jonas ikke arbejder længere, kan man i udsagnet iagttage, at det omvælter hans erkendelse af sig selv. Omvæltning fra at være i arbejde til at være langtidssygemeldt kan iagttages ud fra Rosas skyldssubjekt. Selvbebrejdelsen ses i udsagnene *”ikke så klar som han synes, han burde være”* og

”noget, som han aldrig havde troet om sig selv” (Nørmark og Jensen, 2018: 81). Dette udgør Jonas’ personlige nederlag, som Rosa forklarer ud fra det moderne samfunds tab af tro og religion, som ikke længere har nogen ekstern aktør, der kan tilgive Jonas for ikke at kunne leve op til samfundets norm og moral om beskæftigelse.

Fra kirkens måde at forvalte det syndende menneske på, forvalter staten i høj grad befolkningen ud fra et neoliberalt billede af mennesket som homo economicus, det arbejdende menneskene. Således beskriver Foucault, hvordan der med opkomsten af neoliberalismen ikke længere kan skelnes mellem markedet og staten. Staten er selv blevet en virksomhed og er underlagt økonomiske konkurrenceprincipper. Denne neoliberale styring gør sig ligeledes gældende på subjektivitetens plan, nemlig med skabelsen af homo economicus og det præsterende, konkurrerende subjekt (Frantzen, 2018: 77-78).

Med det arbejdende og konkurrerende homo economicus gælder det om at sikre, øge og frembringe *fremtidens* værdi. Det kan iagttages i Socialdemokratiets udsagn: “*Hvis vi også vil have et velfærdssamfund i fremtiden, er det en forudsætning, at dem der kan arbejde, er i beskæftigelse.*” (Socialdemokratiet, 2019).

Deres bekymring går på at frembringe fremtidens værdi, at velfærdssamfundet skal bestå i fremtiden. Deres måde at sikre denne fremtidens værdi er ved at få *flere* i arbejde. Det som Socialdemokratiet hermed gør sig blind for er alternative løsninger, der ikke bygger på en kapitalistisk mer-diskurs. Den gør sig dermed blind for *refleksion*, da løsningen på fremtidens udfordringer bliver mere-af-det-samme og ikke en refleksion over selve kvaliteten af de arbejdsliv, der skal opretholde samfundet fremover.

En politisk refleksion over arbejdsideologien kunne her bane vejen for at skabe *meningsfyldte* jobs, mindre stressende jobs og ikke bare flere jobs og flere mennesker i arbejde. Det kapitalistiske fokus på frembringelsen af fremtidens værdi vækker genklang i den tidligere fremanalyserede *pseudopræstation* og *tomme vækst*, hvis fokus og mål i så høj grad er forankret i at frembringe fremtidens værdi, at indholdet i nutiden eroderer.

Selv ikke engang infrastrukturpolitik undslipper konkurrence- og præstationslogikken styring, og i det følgende vil jeg fremanalysere, hvordan også infrastruktur bliver italesat ud fra et spørgsmål om vækst og konkurrence.

3. 6 Broen, der lover vækst og flere arbejdspladser

Byers problem er, ifølge Foucault, et spørgsmål om cirkulation, nemlig hvordan der i byen sikres cirkulation af mennesker, varer, penge, politik, viden etc., og hvordan man forhindrer cirkulationen af dårlige ting, såsom sygdomssmitte og kriminalitet. Cirkulation udgør ligeledes et problem for det kommercielle område, og dette skaber behov for styring. Med vækst opstår der et behov for bedre cirkulation og forbindelse i byer. Stigende kommercialisme muliggør derfor behovet for og opkomsten af eksempelvis et bedre og større vejnet:

“And this commercial area - we can see how the problem of circulation... More trade means more circulation and the greater need for streets and the possibility of cutting across them.” (Foucault, 1978: 71).

Selvom ovenstående citat er fra Foucaults forelæsning i 1978, som fortæller om konstruktionen af byer i 1932, så fortæller det, hvordan mere handel har betydning for konstruktionen og styringen af byer, der igen indvirker på bevægelsen af kapital, mennesker og varer. Konstruktion og infrastruktur kan derfor ud fra Foucault analyseres som en social teknologi, der styrer menneskers adfærd og kapital flow (Foucault, 1978: 71).

Den danske regering har i 2018 foreslået en fast motorvejsforbindelse over Kattegat mellem Jylland og Sjælland, som skal føre hen over Samsø, en ø med 3.721 indbyggere. Dette vil, ifølge Aarhus' borgmester, Jacob Bundsgaard, gøre Østjylland rigere og mere attraktiv:

“Det kommer til at gøre Østjylland mere attraktivt. Både som et sted at etablere virksomhed og som et sted at bosætte sig” (Dalsgaard, 2018)

Også rådmand for Teknik og Miljø i Aarhus, Bünyamin Simsek fra Venstre, er begejstret for det politiske forslag:

“En fast forbindelse over Kattegat vil binde ikke bare landsdelene, men også Danmarks to største vækstcentre tæt sammen. Det vil skabe vækst og arbejdspladser i hele Danmark og styrke os som samfund i endnu højere grad, end Storebæltsforbindelsen gjorde” (Willumsen, 2018)

Ud fra både Simsek og Bundsgaards udsagn bliver Kattegatbroen hen over Samsø noget, der skal bringe Danmark tættere sammen og bringe de to vækstcentre, Aarhus og København tættere sammen. Forbindelsen bliver her italesat som løsningen på et problem eller et behov, nemlig problemet med afstanden mellem de to vækstcentre, samt cirkulationen af mennesker, varer og arbejdspladser.

Kattegat-forbindelsen kan ud fra Foucault ses som en socialteknologi, der handler om magten til at bygge på et geografisk afgrænset sted. De to ovenstående citater hviler på et vækst- og konkurrencerationale om, at man gør Danmark rigere og dermed skaber mere vækst, når man binder Sjælland og Jylland tættere sammen. Dette bygger således også på en neoliberalistisk sandhed om, at vækst er godt for Danmark. Forbindelsen, i form af en bro, ses derfor også som middel til at opnå et bestemt mål eller ønske - nemlig ønsket om vækst. Argumenterne for konstruktionen af broen, formes hos Simsek og Bundsgaard ud fra en bestemt sandhed om, at vækst i sig selv er godt, og at væksten ikke kun vil gavne Aarhus og København, men også Samsø (Willumsen, 2018 og Dalsgaard, 2018).

Samsøs egen borgmester, Marcel Maijer, argumenterer mod konstruktionen af broen:

“Nej, vi kommer ikke til at byde ind på motorvejsmilliarderne i Transportministeriet for at få en motorvej til Samsø. Vi har i de senere år investeret en del i en ny færgehavn øst for Samsø, som har forkortet sejladsen til Sjælland med en halv time, og en ny gasfærge på ruten til Jylland med dobbelt kapacitet. Samtidig har Folketinget givet os mulighed for at sætte taksterne væsentligt ned. Det betyder, at Samsø kan tage del i opsvinget i Danmark. Vi oplever ligeledes, at ledigheden falder,

befolkningstallet stabiliserer sig, og at øen boomer med iværksættere.” (Altinget, 2018)

Også her bliver modargumentet mod konstruktionen af broen retfærdiggjort ud fra et spørgsmål om effektivisering og præstation, nemlig at Samsø allerede *præsterer* godt, hvilket beskrives som, at *“ledigheden falder, befolkningstallet stabilisere sig, og at øen boomer med iværksættere”* (Altinget, 2018).

Med konstruktionen af broen, vil man, som Foucault påpeger, ændre flowet af kapital og mennesker. Denne styringsteknologi eller socialteknologi, som broen repræsenterer, vil påvirke adfærden hos mennesker, idet at broen kræver at blive brugt, og det vil ændre det sociale på Samsø:

“... hele ø-livet vil ændre sig. Det øsamfund, hvor vi kender hinanden på kryds og tværs, og hvor vi passer godt på hinanden, det vil til dels komme til at forsvinde”
Marcel Maijer, Samsøs borgmester (Søndergaard, 2018)

Her kan det iagttages, hvordan det lokale fællesskab og øboernes nærhed kommer under pres til fordel for det, som Bundsgaard og Simsek kalder sikringen af Østjylland og Sjællands konkurrenceposition i fremtiden. Ligesom broen er en socialteknologi, da den styrer menneskers mulighed for at bevæge sig, er den også en magtteknologi, da broen via Samsø bliver et middel til at opnå et mål om effektivisering og hurtighed:

“Vi mener, at potentialet for en vejforbindelse skal undersøges nærmere. Perspektiverne er store: Man vil kunne køre mellem København og Aarhus på helt ned til to timer og et kvarter, altså omkring én time hurtigere end i dag, og det vil samtidig tage noget af trafikpresset i korridoren fra København hen over Fyn og til Østjylland i fremtiden.” Transportminister Ole Birk Olesen” (Willumsen, 2018)

Ingen ved, hvad der helt præcist vil ske med konstruktionen af broen, men man kan i diskursen se, hvordan blødere og svært målbare værdier, såsom nærhed og fællesskab, trues til fordel for et neoliberalt konkurrencerationale om at *spare tid og skabe vækst og arbejdspladser*.

3. 7 Kunsten at skimme en tekst

For Foucault handlede dispositivanalysen om at finde frem til det netværk, som forbinder flere forskellige elementer i samfundet, og som kan siges at udgøre en overordnet logik, som producerer en bestemt subjektivitet, og som styrer til en bestemt adfærd hos befolkningen. Jeg vil derfor vise, hvordan et neoliberalt præstations- og konkurrencerationale kan siges at komme til udtryk – og ikke blot i arbejdslivet og infrastrukturpolitik, men også i det danske uddannelsessystem.

I hele Danmarks uddannelsessystem, er der et stort problem med, at elever oplever et større og større pres, og derfor føler flere elever, at de lever en stresset tilværelse, ligeledes er der flere, der sygemeldes med stress (Stressforeningen, 2019). Dette pres på eleverne skal ses i lyset af en række politiske stramninger og tiltag. Indførelsen af eksempelvis karakterbonus, hvor studenter, som starter en universitetsuddannelse efter højst to sabbatår, belønnes med muligheden for at gange deres karaktergennemsnit op. Også uddannelsesloftet, som indebærer, at man kun må tage én bachelorgrad, gør, at flere unge føler sig presset til at vælge 'rigtigt', da de ikke har muligheden for at vælge om. Også fremdriftsreformen har til formål at få elever hurtigere igennem deres universitetsstudier, hvilket vil sige, at man som universitetsstuderende automatisk er tilmeldt de fag, der skal til for, at man færdiggør uddannelsen på normeret tid. Disse politiske tiltag om at få elever hurtigere igennem uddannelsessystemet mener flere politikere, elever og lærere, er årsagen til at elever er langt mere stressede end hidtil (Jenvall, Eggers, Jónasdóttir, Jeppesen, 2019). Også i folkeskolen vægtes hurtighed i form af træningen af skimmeteknikken.

Folkelærerstuderende Maria Holm Jensen udtaler sig i Politiken:

“I klasselokalet er timen begyndt. Nu skal vi øve skimmeteknik, fordi eleverne skal lære hurtigt at afkode tekstens indhold. Hvorfor? Fordi det er en af opgavernes krav i den nationale læseprøve.” (Jensen, 2017)

Den lærerstuderendes kritik går på at den grundtvigianske tankegang, hvor nysgerrighed er drivkraften bag læring, i dag er skiftet ud med PISA-tests, nationale tests og uddannelsesministeriets 4.251 læringsmål, der skal sikre, at folkeskoleelever kan det, de skal, men

som også er til for at måle, hvor godt eleverne klarer sig sammenlignet med andre skoler i Danmark og internationalt (Jensen, 2017). Maria Holm Jensen forklarer yderligere:

“Folkeskolen skal selvfølgelig ikke fjerne alle eksamener og tests, der kan fortælle noget om, hvilket fagligt niveau eleverne er på...

Men når jeg snakker med lærerne på lærerværelset, længes de efter rum og frihed til at tage diskussioner og filosofiske snakke, der ikke direkte kan måles, vejes og sammenlignes med naboskolen...

Skolen skaber A- og B-hold med fokus på resultat frem for proces. Vi får en uddannelse med fremtidens erhverv i centrum. Netop som jeg troede at have lært, at vi skulle have individet i fællesskabets centrum. Det handler ikke længere om kundskaber for kundskabernes egen skyld, men om, at eleverne skal have nogle kompetencer, som de kan bruge i erhvervs- og samfundslivet. Det er nyttehensynet, som nu er afgørende.” (Jensen, 2017).

Skimmeteknikken kan, ifølge Foucault, iagttages som en særlig ledelsesteknik, som indgår i biopolitikens ledelsesmentalitet. Biopolitik er statens politikker, der ikke kun regulerer samfundet ovenfra, men som intervenserer *“i alle vilkår for liv og subjektivitet”* (Carnera, 2010: 90). Her er tests og læringsmål et udtryk for en bestemt omsorg for livet, hvor man fra statens side interesserer sig for elevernes præstationer. Statens tests og læringsmål har direkte indflydelse på, hvordan der undervises, som igen kan ses som en kontrol og styring af lærerens undervisning i folkeskolen (Carnera, 2010: 90-91). Det er også undervisningspolitik, der sætter rammen for, hvad der har værdi for samfundet, hvoraf skimmeteknikken ses som en nyttig kompetence, som matcher, hvad der kræves af individer i samfundet og på arbejdsmarkedet.

Man kan iagttage skimmeteknik i lyset af Hans multitaskingsteori, der kritiserer det moderne menneskes hyperopmærksomhed, hvor der tillægges værdi til det at kunne være opmærksom på flere ting på en gang. Han sammenligner det med dyrets multitaskingsevne i vildniset, hvor mennesket skal kunne skifte hurtigt mellem *“flere forskellige opgaver, informationskilder og processer”* (Han, 2012: 28-30). Denne teknik kan ses som nyttig og målbar i et samfund, der kræver, at individer kan bearbejde så mange tekster så hurtigt som muligt, men som igen medfører en overfladisk hyperopmærksomhed hos individet, og værdsætter hurtighed frem for det at tage sig tid at gå i dybden med noget. Hvilket netop er det, som folkeskolelæreren savner i undervisningen

generelt - nemlig tid til diskussion og filosofi. Skimmeteknikken bliver en form for pseudolæring, hvor man skal lære at lære efter bestemte mål. Skimmeteknikkens mål er hurtig afkodning af indhold med det formål, at man hurtigt kan gå videre til næste tekst. Sådan kan man optimere læsningen ved at træne individer i hurtigere at forstå indholdet af flere tekster. Skimmeteknikken er her et eksempel på, hvordan læring i højere grad at blive tømt for indhold, tid og dybde og fyldt ud med konkurrenceparametre som hurtighed.

3. 8 Det skal kræve mod at få 12+

Tommy Ahlers, Uddannelses- og forskningsminister fra Venstre, udtalte for nyligt, at han gerne vil indføre karakteren 12+. Denne karakter har, ifølge Ahlers, til hensigt at belønne kreativitet og nytænkning, som altså ligger ud over 12 tallets mestring af pensum.

“Med 12+ laver vi en ny udmærkelse på toppen, som du kun får, hvis du tør noget, bringer dig selv i spil og gør noget ekstraordinært... Vi vil generelt gerne have en karakterskala, der får de unge til at turde noget. Hvis man skal have 12 i dag, skal man bare gøre det fejlfrit, man skal ikke turde noget.” (Larsen, 2019)

Hensigten er altså ikke at skabe et højere karaktertrin end 12, men derimod at belønne studerende, der tænker anderledes:

“Karakteren 12+ vil ikke tælle som mere end et 12-tal, når karaktergennemsnittet gøres op, men ministeren tror alligevel, at den vil motivere de studerende til at tænke anderledes. “Det er med til at sende et signal til de unge om, at hvis du vil have det højeste, så skal du også turde noget, og det er altså vigtigt, fordi uddannelse og læring handler om mod og nysgerrighed”, siger Tommy Ahlers.” (Larsen, 2019)

Her er det værdier som ‘mod’ og ‘nysgerrighed’, der skal være drivkraften bag læring. Sociolog Ehrenberg beskriver, hvordan neoliberalismen ud over at producere præsterende individer, som tidligere nævnt, også producerer individualisme og autonomi i en sådan grad, at mennesker tildeles værdier og karaktertræk, som kendetegner entreprenøren (Ehrenberg, 2010: 16-17). Også

Han beskriver, hvordan mennesket i præstationssamfundet er sin egen arbejdsgiver, sit eget projekt og sin egen kritiker (Han, 2012: 22-23).

Ifølge Ehrenberg promoverer vores samtid en samfundsnorm om lighed, hvor alle har muligheden for, eller forventes, at kunne blive til noget særligt. Dette samfund fremmer, hvad Ehrenberg kalder 'det unikke individ'. Et individ med en personlighed, som skiller sig ud, der ikke bare aber efter, og som er autoritær, idet individet i sin grundlæggende forståelse er et frit individ. Der understøttes i samfundet altså en idé om, at alle potentielt set kan blive iværksættere, kunstnere og kendisser, og dermed efterstræber individerne i høj grad det kreative og unikke (Ehrenberg, 2010: 16-17).

12+ karakteren er muliggjort i et samfund, der efterstræber det unikke, det personlige og det kreative. Den skal belønne den originale idé, som ligger ud over pensum, og som dermed også ligger ud over lærerens forventning til eleven. Her belønnes den entreprenante elev, der har gjort noget særligt, den der med Ehrenbergs ord stræber efter 'noget', og som Ahlers udtrykker det 'tør noget'. Med indførelsen af 12+ karakteren skiftes 12 tallets 'perfektion' ud med 12+ tallets 'unikhed' og bliver i værste fald 'det nye 12 tal', som skoleelever stiler efter.

Ahlers kriterier for at få 12+ er "*mod*", "*at sætte sig selv i spil*", "*det ekstraordinære*" og det at "*tænke nyt*", og disse egenskaber må skoleelever forsøge at frembringe hos sig selv. Ehrenberg beskriver, hvordan neoliberalismen fremmer aktive og selvrealiserende individer. Individet må forholde sig aktivt til samfundets normer om at være innoverende, nytænkende og unik, og det opnås ved en idé om, at individet skal kigge ind i sig selv for at finde de ressourcer, der skal til for at blive det efterspurgte unikke individ (Ehrenberg, 2010: 18). Det er således individet, der skal trække på egen energi og indre introspektion for at kunne leve op til samfundets normative forventninger. Eleven skal således drage veksler på indre ressourcer for at finde mod og sætte sig selv i spil, som Ahlers udtrykker det, for at leve op til en samfundsnorm, der i høj grad lægger værdi i det at præstere ekstraordinært. 12+ karakteren kan også ses som et resultat af det store krav på innovation i erhvervslivet, her må alle virksomheder have en plan for innovation, hvis de har intention om at klare sig i konkurrencen. Nye idéer er nemlig det, der skal sikre vækst (Nørmark og Jensen, 2018: 124-125). 12+ karakteren kan således også iagttages ud fra Foucault som en bredere samfundsteknologi til opnåelsen af en særlig form for selvledelse hos elever, som skaber en særlig entreprenørsubjektivitet. 12+ karakteren leder elever til at stræbe efter det unikke, for at kunne leve

op til en samfundsnorm, der nu værdsætter det ekstraordinære og iværksættertalentet. Opkomsten af 12+ karakteren kan således ses som en teknologi til at optræne bestemte kompetencer hos eleverne, nemlig en kompetence til at være kreativ og nytænkende, fordi sikringen af Danmarks vækst- og konkurrenceposition i fremtiden afhænger af, at vi som befolkning formår at forny os selv. Jeg vil i det følgende vise, hvordan samfundets krav om innovation og fornyelse hos befolkningen, med tydelighed kan ses i erhvervslivet, og hvordan pseudoarbejde spiller ind i stagneringen af innovation.

3. 9 Kan du ikke finde på noget nyt? Så skal du måske deltage i en workshop om innovation?

I "*Pseudoarbejde*" henviser Nørmark og Jensen til et svensk organisationsstudie foretaget af Stephan Schaefer i 2009. Han undersøger virksomheden Technovator, og hvordan virksomheden håndterer innovation. Studiet viste, at virksomhedens innovation var gået i stå, hvilket var problematisk for at holde til den hårde konkurrence. For at fremme innovation hos de ansatte ingeniører igangsatte ledelsen en ændring af virksomhedens kultur gennem en branding af sloganet "*We are an innovator*". Nu skulle virksomheden motivere sine medarbejdere til at innovere ved at ændre virksomhedens logo, farver, kultur, mindset og slogan. Også HR lavede workshops, der havde til hensigt at formidle og promovere denne nye virksomhedsidentitet. Studiet viste, at ingeniørerne ikke blev mere innovative, men at de til gengæld blev beskæftiget med en masse workshops om at være kreativ og blev igangsat med at lave ændringer af virksomhedens logo og farver på hjemmesiden, i bygningen osv. (Nørmark og Jensen, 2018: 125-126).

Stephan Schaefer konkluderer på provokerende vis, at han mener, at ledelsen i Technovator er bevidst om, at virksomheden ikke bliver mere innovativ af deres initiativer, men at de på den måde får beskæftiget alle medarbejdere i organisationen, når der ikke er nogen projekter at bruge tiden på, hvilket vil sige, at virksomheden fylder arbejdstiden ud med pseudoarbejde. Pseudoarbejdet løser ikke problemet på den manglende innovation, men holder til gengæld medarbejderne beskæftiget, indtil der opstår et konkret innovativt projekt, som de kan arbejde med (Nørmark og Jensen, 2018: 125-126). Uanset om lederne i Technovator var bevidste om dette eller ej, vidner det om, at pseudoarbejde opstår, når der ikke er noget at tage sig til, fordi vækstsamfundet kræver, at vi skal

holde os beskæftiget, hvis vi vil forblive konkurrencedygtige. Pseudoarbejde bruges til at camouflere, at der ikke er vækst, således at alle holdes beskæftiget med noget.

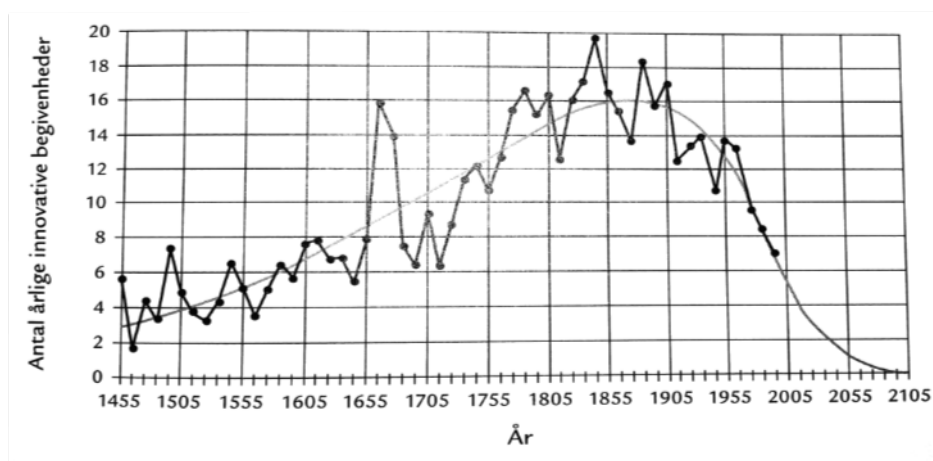
”I de mange interviews er det tydeligt, at lederne forestiller sig, at det bare er et spørgsmål om attitude, om at være mere sulten og lidt mere ekstrovert, og så skal disse enormt talentfulde folk nok blive mere kreative, men det hele ser ud til at hvile på en besynderligt hokus-pokus idé om kreativitet, hvor ingen på noget tidspunkt kan komme med en bare nogenlunde sammenhængende kausal forklaring på, hvordan al den megen virak og postyr skal ende med, at kreativiteten bare gror op nedefra.”
(Nørmark og Jensen, 2018: 126).

Denne megen virak og postyr, som her refereres, er det pseudoarbejde, som sættes i sving, når der ikke er noget reelt arbejde at give sig til. Dette er, hvad Han kalder for ’den positive potens’, som handler om at foretage sig *noget*. Det er et resultat af et aktivitetssamfund, der fremmer evigt beskæftigede mennesker. Den positive potens producerer handlinger ’for at’ gøre noget (Han, 2012: 48-49). Dette kan siges, at karakterisere pseudoarbejde. Når der ikke er innovation eller skabelse af nye idéer, må man holde sine medarbejdere beskæftiget med noget andet. De må konstant aktiveres med noget ’for at’ holde sig i gang, være beskæftigede, fordi aktivitet forbindes med vækst. *”Ingen ved, hvordan al den virak og postyr skal ende med at skabe kreativitet nedefra”* som Nørmark og Jensen konstaterer (Nørmark og Jensen, 2018: 126).

De aktive medarbejdere fremmes hele tiden til at gøre ’noget’, og dette er, som Han beskriver det, faktisk en passiv handling. Pseudoarbejde er den absolutte positive potens, da friheden til ikke at gøre noget, den negative potens, ikke er en mulighed. Det er ikke en mulighed for medarbejderne at dyrke den negative potens, som indebærer det ’ikke at’ handle. Den negative potens er en potens til ikke at gøre noget. I den positive potens, med dens iboende imperativ om at handle, er der således også primært mulighed at tænke *fremad*. Der er således ikke tid eller rum til eftertanke, fordi at man hele tiden er beskæftiget, i bevægelse eller på vej fremad. Pseudoarbejde er netop resultatet af denne fremadrettede tankegang, hvor man hele tiden skal forholde sig til det *at handle* og til det *at tænke*. Ved at beskæftige medarbejderne med noget konstant, om så det er reelle opgaver eller pseudoarbejde, er der ikke plads til at holde en pause fra beskæftigelsen. Dette medfører impotente mennesker, som Han beskriver som det deprimerede eller stressede menneske, der ikke længere er i

stand til at gøre noget som helst. Impotensen er ganske forskellig fra den negative potens til 'ikke at' handle. Han eksemplificerer dette ved at vise, hvordan at man i zen-meditationen søger tomheden ved at dyrke den rene negativitet i 'ikke-at'. Alt der trænger sig på af tanker og bevægelser, forsøger man at vriste sig af sig, men denne meditation er en yderst aktiv proces og har derfor ikke noget at gøre med den impotente udmattelse af individet, som medfører den totale inaktivitet (Han, 2012: 48-49).

12+ karakterens forsøg på at fremme nytænkning og Technovators frygt for stagnering af innovation, kan også forstås i lyset af studier, der viser, at innovationen i Vesten er stagneret. Selvom at der i samfundet er stort fokus på innovation, så henviser både Paulsen (2014), Graeber (2018) og Nørmark og Jensen (2018) til et studie af fysikeren Jonathan Huebner, der viser, at mængden af nye opfindelser er stagneret de sidste 70 år. Fra 1880 til 1940 eksploderede antallet af opfindelser: elektriciteten, dampmaskinen, toget, landbrugsmaskinerne, forbrændingsmotoren, telefonen, vaccinationer, biler, fly, kloakering, skrivemaskinen, fonografen, radioen, penicillinen (Nørmark og Jensen, 2018: 27). Men i en tid, hvor vi aldrig før har været så fokuserede på innovation og iværksætter, ser kurven sådan her ud:

Billede: Jonathan Huebners graf over antallet af vigtige årlige innovationer, relativ til befolkningens størrelse på det pågældende tidspunkt (Nørmark og Jensen, 2018: 37)

Kurven er udarbejdet i 2005 og viser de vigtigste opfindelser, som markant har forbedret eller influeret menneskers levevilkår. Højdepunktet for innovation var i 1873, og siden da har kurven været faldende, og vi vil om noget tid bevæge os mod det, som den amerikanske anerkendte økonom Tyler Cowen kalder 'Den store stagnation'. Charles Jones, amerikansk økonom fra

Stanford University, påpeger ligeledes, at 80 % af væksten mellem 1950 og 1993 er opfindelser, som er forbedringer af tidligere opfindelser (Nørmark og Jensen, 2018: 37).

Denne udvikling er mærkværdig i en verden, hvor mennesker aldrig har været så veluddannede og dermed aldrig har haft større adgang til innovation.

3. 10 Kroning af performancemennesket

I lyset af innovationens stagnering, samt accelerationen af *kravet* om innovation, vil jeg analysere PlatoWork brain stimulator (Indiegogo, 2019)

PlatoWork stimulator er en hjernestimulator, der skal fremme den naturlige aktivitet i hjernen.

Virksomhedens egen beskrivelse af PlatoWork stimulator lyder således:

“Do you ever have days, where your brain just won’t collaborate?

PlatoWork is here for you.

Put on the headset and use the app to choose between four different modes:

LEARN, CREATE, CONCENTRATE & RETHINK.

By using a safe and well-known neurostimulation technology called tDCS, PlatoWork can optimize the natural activity in your brain and help you perform at your best.

Join us in unleashing the full potential of your brain!” (Indiegogo, 2019)

Udsagn, såsom *“optimize the natural activity in your brain”*, *“perform at your best”* *“unleashing the full potential”* er skabt ud fra en neoliberal psykopolitik. Den neoliberale psykopolitik omsætter ting, som vi normalt forbinder med det at være menneske, til kapitalistiske nytteværdier (Han, 2016: 9).

“(…) konsekvensen er indskrænkningen af vores forståelse af mennesket og samfundet til rene nytteværdier for den neoliberale samfundsorden. Det betyder, at mennesket selv vurderes ud fra sin evne til at vende alt det, der menneskeligt, til en funktion af ydelsen og optimeringen” (Han, 2016: 10).

Ord som “*potentiale*”, “*optimering*” og “*performance*” (Indiegogo, 2019), kendetegner den neoliberale kapitalisme og tilknyttes her menneskets naturlige hjerneaktivitet i forhold til at forbedre menneskelige egenskaber såsom læring, kreativitet, koncentration og nytænkning. Det, der er menneskeligt, bliver til en funktion for præstationen og optimeringen. Behovet for en hjernestimulator kan ses som en kritik af, at menneskelige egenskaber i sig selv ikke er nok, nu skal disse egenskaber som kreativitet og nytænkning stimuleres til merydelse og optimering for, at individer kan præstere, selv når deres hjerner ikke kan eller vil “*samarbejde*”. Hjernestimulatoren viser, hvordan samfundet har bevæget sig væk fra Foucaults disciplinærsamfund, hvor kapitalismens produktionsform virkede gennem kroppen, til neoliberalismens præstationssamfund, hvor menneskelige produktivkræfter i høj grad hviler på vidensarbejde og skabelsen af ikke-materielle produkter, og som derfor er interesseret i at fremme menneskets *mentale* processer med henblik på effektivisering og optimering (Han, 2016: 48).

Ud fra Agambens dispositiv kan man betragte hjernestimulatoren som et dispositiv i sig selv, da han mener, at der i mødet mellem mennesket og dispositivet opstår en særlig form for subjektivering eller identitetskabelse (Agamben, 2009:14). Hjernestimulatoren kan siges at subjektivere et selvkritisk menneske, der muliggør udsagnet: “*Do you ever have days, where your brain just won’t collaborate?*” (Indiegogo, 2019). Hvor det menneskelige, i at af og til *ikke* at *kunne* præstere, gøres til en selvkritisk refleksion, og som er selve den selvkritik, der skal skabe behovet eller efterspørgslen for produktet. Produktet er således løsningen på individets selvkritik og følelse af utilstrækkelighed.

Agamben påpeger, at der i dispositivet ligger et iboende begær om lykke, og at dette også er selve magten i dispositivet (Agamben, 2009: 17). “*PlatoWork is here for you*” (Indiegogo, 2019), med disse ord tilbyder PlatoWork hjernestimulatoren som løsning på individets ønske om at blive den bedste udgave af sig selv. Lykken er at være den bedste udgave af sig selv, og magten består således i at forkaste den langsomme og uvirksomme del af individet ved at skabe et selvkritisk og selvoptimerende individ, som ved brug af hjernestimulatoren kan opnå ønsket om at blive den bedste udgave af sig selv hele tiden. Heri ligger også det som Foucault kalder den produktive magt, da produktet selv er skabt af subjekter, men samtidig kan siges at skabe en bestemt form for selvkritisk subjektivitet hos individer.

Man kan også se hjernestimulatoren som et udtryk for, hvordan vi i dag anskuer kreativitet, læring, koncentration og dermed tankevirksomhed. Hjernestimulatoren er et eksempel på, hvordan besværet med eller manglen på kreativitet og koncentration løses ved at fremme *aktiviteten* i hjernen. Ifølge Han er det aktiviteten kendetegnet ved den neoliberale præstationslogik, som netop fremmer aktiviteten i sin positive potens, hvor tankevirksomhed eller hjerneaktiviteten skal holdes på et evigt præsterende niveau og på den måde drives frem hele tiden.

Hjernestimulatoren fungerer som en intensivering og accelerering af det at være aktiv 'for-at', hvor tankevirksomheden eller hjerneaktiviteten aktiveres 'for-at' kunne præstere og bliver et overmål af positivitet, altså en intensivering af det at foretage sig *noget*, på trods af at hjernen "*just won't collaborate*". Dette er, hvad Han beskriver som en passiv form for hyperaktivitet, hvor det konstant præsterende individ mister fokus og evne til at lytte, hvor fællesskabet af aktive og konstant stimulerede eller beskæftigede mennesker mister evnen til det at lytte til sig selv og hinanden. Man mister således den dybe dimension i individer - nemlig evnen til en dyb opmærksomhed, til dyb kedsomhed og tid til eftertanke (Han, 2012: 30-31).

"Do you ever have days, where your brain just won't collaborate? PlatoWork is here for you."

(Indiegogo, 2019). er et udtryk for denne manglende forståelse af den dybe, mere komplekse forståelse af individer. I stedet for at flytte opmærksomheden til, hvorfor hjernen ikke vil samarbejde og forsøge at forstå, om det eksempelvis er, fordi man er udmattet, eller fordi man keder sig, så bliver dette gjort til et problem for præstationen og dermed produktionen.

Hvis menneskene, ifølge Han, er kapitalismens kønsorgan, som frigør individet til sin egen reproduktion, så er PlatoWorks brainstimulator, neoliberalismens Viagra, som får individer til at producere på et konstant accelereret niveau, uanfægtet om hjernen gider at samarbejde eller ej. Således kroner neoliberalismen performance-mennesket med PlatoWork brainstimulator og gør mennesket til kapitalismens kønsorgan, der skal sikre formeringen af vækst og innovation og dermed kapitalismens overlevelse (Han, 2016: 23-24). Det, som PlatoWork stimulator og pseudoarbejde har til fælles, er, at de begge fremmer det evigt beskæftigede menneske. Jonas' udsagn, "*og der var muligvis mere jeg kunne lave, men jeg kunne ikke rumme mere*" (Nørmark og Jensen, 2018: 82), er den selv samme selvkritiske refleksion, som muliggør udsagnet: "*Do you have days where your brain just won't collaborate*" (Indiegogo, 2019). Sådan tilbyder markedet udmattede individer, som eksempelvis Jonas, den teknologiske hjernestimulerende løsning for hele tiden at kunne "*perform at your best*" (Indiegogo, 2019).

3. 11 Delkonklusion på dispositivanalysen

Jeg har gennem denne del af analysen forsøgt at vise, hvordan pseudoarbejdet kan forstås ud fra en dispositivanalyse af samfundet, som den ser ud i 2019. Foucaults krav om at fremanalysere et dispositiv består i at påvise en ens klingende logik eller rationale, som kan siges at danne et netværk eller en forbindelse blandt heterogene elementer. Jeg startede med at analysere de rationaler, der er på spil i diskursen om pseudoarbejde. Her fremanalyserede jeg et rationale om at være aktiv, selvledende og præsterende, som praktiseres af individer, selvom at der ikke er nok arbejde at beskæftige sig med. Det gør, at arbejdet og præstationen bliver tømt for indhold. Dernæst bevægede jeg mig videre fra pseudoarbejdet for at se, hvilke logikker der er på spil i andre dele af samfundet, som umiddelbart er forskellig fra arbejdet. I den politiske diskurs, afsnit 3.5, fremanalyserede jeg et præstationsrationale om vækst og beskæftigelse. Skabelsen af flere jobs, og kravet om at alle skal beskæftiges, vægtes i så høj grad i diskursen, at italesættelsen af indholdet og kvaliteten af arbejdet ikke får nogen opmærksomhed. Dernæst bevægede jeg mig videre til infrastrukturpolitik for at vise, at også ikke-diskursive materialiteter, som konstruktionen af en bro, der endnu ikke findes, er omfattet af samme præstationsrationale. Her kunne man se, at Samsøes borgmester forsøgte at modargumentere konstruktionen af broen ud fra et rationale om, at Samsø *præsterer* godt og derfor ikke hiver Danmark ned fra sin konkurrenceposition. Tilsvarende kunne et præstationsrationale fremanalyseres i skimmeteknikken i folkeskolen, som en teknik til træningen af den hurtige præstation. Dette bragte mig videre til 12+ karakteren, hvor præstationslogikken og kravet om hurtighed nu kræver en entreprenant ekstraordinær præstation hos subjekter. Denne entreprenør subjektivitet kræver nytænkning og kreativitet hos individet, hvilket matcher den efterspørgsel, der er på innovation hos politikere og i erhvervslivet (afsnit 3.5 og afsnit 3.9).

Til sidst undersøgte jeg, hvordan konkurrencesamfundets krav om konstant aktivitet og den ekstraordinære præstation kan ses i den teknologiske udvikling med udgangspunkt i PlatoWorks hjernestimulator. Denne teknologiske udvikling gør det nu muligt for individer at præstere på et konstant niveau, selvom at deres hjerne ikke kan mere.

Jeg har i min dispositivanalyse forsøgt at gå åbent og problematiserende til min empiri. Jeg har forsøgt at finde en forbindelse mellem de forskellige ovennævnte områder i samfundet og kan på baggrund af mine analyseresultater konstatere, at 'præstationen' udgør en fælles logik, hvorfra der

skabes mening i diskursen. Således har jeg påvist Hans præstationsdispositiv, som subjektiverer et evigt præsterende menneske. Foucaults dispositivanalyse af disciplinsamfundet med lydige og disciplinære kroppe suppleres således her med den præsterende og fleksible krop, hvor den grænseløse tvingende frihed kun sætter spørgsmålstegn ved, hvor langt det er muligt for individet at overskride egne grænser. Frem til nu har jeg forsøgt at vise, hvordan at pseudoarbejde er muliggjort ud fra et præstationsdispositiv, hvor præstationslogikken tilskriver mening til beskæftigelse og vækst. Netop fordi vi rationaliserer vækst og sikringen af konkurrence ud fra kravet og påbuddet om den aktive præstation og det at være beskæftigede, kan pseudoarbejde opstå. Pseudoarbejdet bliver således en måde at beskæftige og aktivere befolkningen på for at camouflere for det manglende indhold.

3. 12 Pseudoarbejdets konsekvenser for individet

Mange danskere lever en stresset tilværelse. Som nævnt under afsnit 3.7 oplever flere unge i gymnasiet at være stressede, og flere bliver sygemeldt med stress. Ifølge Sundhedsministeriets stressrapport er antallet af stressede danskere stigende både blandt unge, voksne og ældre, og i 2017 var antallet af danskere, der oplevede højt stressniveau 25 % (Sundheds- og Ældreministeriet, 2019). Psykiatrifonden nævner også, at depression er et af de mest almindelig psykiske lidelser blandt danskere. Op mod hver femte eller sjette dansker oplever at få en depression eller få symptomer på depression på et tidspunkt i løbet af deres liv (Psykiatrifonden, 2018). Stress og depression fylder meget i sygdomsbilledet i Danmark og kan i den grad siges at udgøre et problem både for samfundet og den enkelte. Det er ikke mit mål at søge at give en begrebsdefinition af, hvad stress eller depression *er*, men derimod at undersøge, hvordan stress og depression kan iagttages som et politisk problem, og hvordan de to kan iagttages som psykiske sygdomme eller lidelser muliggjort af et neoliberalt præstationsdispositiv.

Stress bliver ofte beskrevet og forbundet med det at være travl, men det kan også, ifølge Nørmark og Jensen, forekomme af kedsomhed og af meningsløshed:

“Stress kan komme af travlhed, men stress kan i ligeså høj grad være resultatet af dyb kedsommelighed, manglende udfordringer og den totale meningsløse inertie. Stress

rammer indsatte i fængslerne og folk, der sidder fast i bilkøen - altså folk, der virkelig laver meget lidt". (Nørmark og Jensen, 2018: 50).

Stress kan altså både komme af travlhed, men også af dyb kedsomhed eller meningsløshed. Roland Paulsen beskriver stress, der kommer af kedsomhed som *'boreout'* (Paulsen, 2015: 128). Han beskriver i et interview med Nørmark og Jensen, hvordan medarbejdere også tænker over *meningen* med deres arbejde, og derfor er det ikke nødvendigvis godt for psyken, at medarbejdere eksempelvis bruger timevis på internettet i stedet for at arbejde (Nørmark og Jensen, 2018: 48).

Jonas, den tidligere omtalte kommunikationsmedarbejder fra det førende danske advokatfirma, følte sig tvunget til at blive hængende i timevis efter, at dagens arbejde var gjort kl. 17 og måtte fylde tiden ud med pseudoarbejde til kl. 20 for at få tiden til at gå med et eller andet. Pseudoarbejde fyldte ikke det meste af Jonas' arbejdstid, men han havde stadig ikke mulighed for at droppe det meningsløse arbejde (Nørmark og Jensen, 2018: 82).

Han fortæller også, hvordan han i et andet arbejde som onlineansvarlig for Danmarks største revisionsfirma slet ikke forstod, hvad hans arbejde egentlig bestod i, eller hvilken effekt det egentlig havde for virksomheden, at han var der (Nørmark og Jensen, 2018: 84).

"Der går ifølge Jonas helt vildt meget tid med at legitimere sig selv og bevise og argumentere for, at man har ret til at være der, travlheden er en del af den måde, man koreograferer legitimiteten på" (Nørmark og Jensen, 2018: 86).

Jonas' travlhed bliver en falsk travlhed, hvor det at være travl er en indikator på, at der er brug for ham i virksomheden, og at det dermed går godt. På den måde lignede det, at han havde rigeligt at se til. Ehrenberg beskriver *'depressionen'* som den psykiske handlingspatologi, der opstår på baggrund af neoliberalismens individualisering af individet. For at blive det ønskede selv, som både individet og samfundet foreskriver eller opstiller som ideal, må individet trække på indre ressourcer og dermed kigge indad for at opnå dette. Den deprimerede er ikke længere i stand til at foretage denne introspektion af indre ressourcer for at blive det efterspurgte selv. Det er et udmattet individ, der er træt af at skulle blive til sig selv og dermed ikke længere i stand til at handle (Ehrenberg, 2010: 19-20).

Jonas blev sygemeldt med stress, men jeg vil alligevel anvende Ehrenbergs depressionsteori til at iagttage Jonas udsagn, da jeg ikke mener, at det afgørende for analysen, om han er sygemeldt med depression eller stress. Jonas måtte *lade som om*, at han havde travlt for at legitimere, at der var brug for ham. De indre ressourcer, som han måtte gøre brug af, bestod i anstrengelsen i at spille skuespil, samt anstrengelsen i at skjule at han ikke forstod, hvad sit arbejde bestod i, og hvorfor at han i det hele taget skulle udføre arbejdet. For at legitimere at der var brug for hans ansættelse, var travlhed således en måde at ”koreografere legitimiteten på” (Nørmark og Jensen, 2018: 86).

“Til sidst blev det for meget for Jonas. Han kunne ikke løse en opgave 99 procent, når virksomheden forlangte, at man skød langt over målet, og først og fremmest kunne han ikke under nogen omstændigheder tillade sig at gå hjem, når han var færdig”
(Nørmark og Jensen, 2018: 86)

Dette er et eksempel på Ehrenbergs individ, der er udmattet af at ‘blive sig selv’. Jonas kan ikke længere blive den bedste udgave af sig selv og dermed leve op til et ideal om den travle adfærd på sit arbejde. Det at skulle koreografere en bestemt opførsel hos sig selv kræver, at Jonas drager veksler på indre ressourcer for at kunne yde denne travle præstation.

”Men værdien af det arbejde, man har travlt med, fik Jonas vanskeligere og vanskeligere ved at relatere sig til eller forstå. ”Det var det, som gjorde, at jeg følte mig tom indvendig” (Nørmark og Jensen, 2018: 84).

Denne tomhed, som Jonas beskriver, kan iagttages som Ehrenbergs udmattede og deprimerede individ, der ikke længere er i stand til at omsætte indre ressourcer til handling.

3. 13 Meditation som afmontering af kritik

Den stigende udvikling af stressede og deprimerede individer, bliver i stigende grad forebygget gennem anvendelsen af mindfulness, meditation og coaching på arbejdspladser. Jeg vil i det følgende fremanalysere, hvordan behandlingen af individers mentalitet, kan ses som en

individualisering af et samfundsproblem, og hvordan meditation kan iagttages som afmontering af kritik.

Sociolog Rasmus Willig beskriver, hvordan coaching er gået fra at handle om træning af kroppen i sportsverdenen, til nu også at dreje sig om træning af det mentale, gennem eksempelvis meditation. Det kritiske springpunkt ifølge Willig, er at der indenfor sportsverdenen er opstillet helt klare spilleregler for henholdsvis coaches og sportsudøvere, og at der efter en kamp eller et fysisk kollaps, naturligt følges op af en pause. Coaching af det mentale har derimod ingen grænser for optimering, ingen klare pauser og ingen klare spilleregler (Willig, 2013: 65). Mental-coaching er opstået, fordi at der i samfundet er en overvægt af selvkritik fremfor samfundskritik. Willig ser således coaching af det mentale, som resultat af kritikkens U-vending som han eksemplificerer med det ensomme spil stangtennis. I det ensomme spil stangtennis kan individet aldrig spille bolden over på den anden banehalvdel, men har hele tiden selv bolden. Bolden her symboliserer kritikken (Willig, 2013: 14). Det er med udgangspunkt i Willigs individualiserede kritik og det fremanalyserede præstationsdispositiv, at jeg vil analysere og problematisere meditationskurser. Sociolog og meditationsunderviser Mette Myrna beskriver, hvordan både virksomheder og privatpersoner bruger meditationen til at maksimere ydeevnen:

“I takt med, at vi i vores samfund har indlemmet meditationsteknikkerne som et anerkendt redskab, har vi også fortolket dette redskabs mål ud fra vores grundlæggende værdibegreber, som i høj grad er funderet i effektivitet. Meditation er på den måde over en bred kam blevet en teknik til at maksimere ydeevnen, både for virksomheder og for den enkelte. Men hvis vi forsøger at optimere effektiviteten med meditation, bruger vi en teknik, som egentlig er udviklet til at slå alarmklokken fra, til at øge det tempo, som satte den til i første omgang. Det er lidt som at forsøge at slukke et bål ved at hælde benzin over det.”
(Myrna, 2018)

Hun fortæller også at størstedelen af hendes elever er blevet henvist af læger og arbejdspladser grundet stress. Som hun forklarer er meditationen blevet et værktøj til at øge effektiviteten hos medarbejdere, og ses som en teknik til at kunne håndtere det pres, der i første omgang gjorde medarbejderen syg (Myrna, 2018).

Myrna beskriver også, hvordan stressede medarbejder beskriver deres stress som svaghedstegn:

“Han vil selvfølgelig meget gerne være godt tilpas igen, men målet for ham er først og fremmest at blive ’rask’, så han kan komme tilbage på arbejdet. Han opfatter sine symptomer som svaghedstegn hos sig selv og håber på at kunne ’kurere’ dem med meditation.” (Myrna, 2018).

Dette repræsenterer Willigs indadvendte kritik. Individet bliver syg af stress grundet samfundets eller virksomhedens ideal om hastighed, præstation og effektivitet, og i stedet for at kritisere det som i første omgang gjorde individet stresset, tilbydes individet meditationskurser med henblik på at kunne komme i arbejde igen. Det at individer sendes til meditationskurser af deres arbejdsplads, kan iagttages ud fra Willigs kritik af coachen, der udstiller individet som mangelfuldt. Det er således det stressede individ, der må arbejde på sig selv, forbedre sin evne til at undgå stress, for at tilpasse sig arbejdspladsen igen og ikke arbejdspladsen, der må nedjustere arbejdspresset for at undgå stressede medarbejdere. Kritikkens U-vending kommer også til udtryk i at individet betragter sin stress, som en sygdom, som meditation kan helbrede. Det er den samme selvkritik som vi så hos den sygemeldte kommunikationsmedarbejder, Jonas: *”Jeg blev dårligere og dårligere til at sige nej”* (Nørmark & Jensen, 2018: 82). Her er det tydeligt, hvordan han kritiserer sig selv, for at have bragt sig i den situation han er i.

Denne selvkritik hos stressede individer, understøtter også Willigs kritik af at alle skal være autoritære selvledende individer på arbejdet, som i kraft af deres autoritet og selvledelse, vender kritikken indad og muliggør, ifølge Willig, udsagn såsom: *“Jeg er ikke god nok”* eller *“Jeg må arbejde bedre med mine potentialer”* (Willig, 2013: 14).

Denne selvkritiske erkendelse af sig selv som et stresset og svagt individ, kan ligeledes ses i Rosas skyldssubjekt, hvor individet bærer skylden for sine egne fejl og mangler, der ikke som hidtil, har en ekstern aktør eller magtinstans til at tilgive det moderne individ. Således bliver det mislykkede individ i et neoliberalt velfærdssamfund, et udtryk for det personlige nederlag (Rosa, 2014: 87-88)

“If you find yourself out of a job, it’s because you’re not as good as those who still have jobs. If your position is eliminated, it’s because you didn’t prove its usefulness: you didn’t know how to make the most of your responsibilities, how to interest clients, etc. There’s no getting around it: it’s all your fault! And what makes your failure worse is that we live in a world in which work is the principal way of defining our identities. Work, work, work: that’s

the standing order. Since we still have a semblance of common sense and free will, we are entitled to ask: What for?" (Maier, 2005: 47).

Her beskriver Maier, hvordan individet i den grad er bæreren af kritikken og skylden. Hun beskriver, hvordan det er et personligt nederlag at være uden for arbejdsmarkedet, og hvordan det vanskeliggør socialt samvær, da vi som individer i høj grad, former vores identitet gennem arbejdet. Når arbejdet ikke lykkes, producerer det både selvkritiske subjekter og skyldssubjekter og vanskeliggør derfor samfundskritikken.

Det vanskelige i at rette kritikken mod samfundet skal også forstås i lyset af at virksomheders tilbyder og opmuntrer, snarere end at tvinge medarbejderen til noget (Han, 2012: 22). I Graebers bog 'Bullshit jobs' fortæller en af de interviewede 'Irene', hvordan at hendes arbejdsplads (en bankvirksomhed), værdsatte fleksibilitet hos medarbejderne, og hvordan de blev sendt på mindfulnesskurser, for at styrke deres evne til at være succesfuld i business.

"Irene: On the top of the metrics, there were the cruel, patronizing "flexibility" and "mindfulness" seminars. No, you can't work fewer hours. No you can't get paid more. No, you can't choose which bullshit projects to decline. But you can sit through this seminar, where the bank tells you how much it values flexibility. The mindfulness seminars were even worse. They attempted to reduce the unfathomable beauty and stupefying sadness of the human experience into the raw physicality of breathing, eating and shitting. Breathe mindfully. Eat mindfully. Shit mindfully, and you can be successful in business" (Graeber, 2018: 173).

Han påpeger, hvordan at den direkte tvang er skiftet ud med 'tilbuddet' og 'opmuntringen' og i dette tilfælde er mindfulness blevet arbejdsgivernes tilbud til medarbejderen, for at få medarbejderen til at blive succesfuld (Han, 2012: 22). *"No, you can't work fewer hours. No you can't get paid more. No, you can't choose which bullshit projects to decline. But you can sit through this seminar, where the bank tells you how much it values flexibility. The mindfulness seminars were even worse"* (Graeber, 2018: 173). Her kan det iagttages, hvordan at denne virksomheden afmonterer Irenes kritik af pseudoarbejde, *"bullshit projects"*, ved at 'opmuntre' hende til at være fleksibel eller tilbyde hende et mindfulness kursus. Pseudoarbejdets opretholdelse i samfundet, skal altså også ses som et resultat af den individualiserede kritik. Her bliver Jonas'

kritik af pseudoarbejde, til et spørgsmål om at han ikke var god til at sige fra og ligeledes bliver Irenes kritik af ”*bullshit projects*”, gjort til et spørgsmål om at Irene skal være mere fleksibel.

Meditationens stigende indtog i samfundet er ikke overraskende i et konkurrencesamfund, hvor ro er en sjælenhed. Jeg vil i næste og sidste afsnit analysere, hvordan Deohlemanns forgiftende kedsomhed kan iagttages hos individer, der beskæftiger sig med indholdsløst arbejde, og hvordan at denne adskiller sig fra den skabende kedsomhed, som jeg vil illustrere med udgangspunkt i Jørgen Leth.

3. 14 Den forgiftende og den skabende kedsomhed

Som fremanalyseret løbende i analysen er det vigtigt, at man virker travl, også selvom at man ikke er det. Louise, en af de interviewede i Nørmark og Jensens bog ”*Pseudoarbejde*”, er tidligere topleder i den offentlige sektor, nuværende leder i den private sektor, og beskriver hvordan travlhed en livsstil:

“Louise har travlt hele tiden. Hele året rundt, og der er relativt få perioder uden arbejde. “For mig er det også blevet en form for livsstil, for hvis ikke jeg havde travlt, så ved jeg faktisk ikke, hvad jeg ville bruge min tid på. For mig er travlhed og arbejde også tæt forbundne størrelser... Jeg vil nok vurdere, at 50 procent af det arbejde, jeg har foretaget mens jeg var topleder i den offentlige sektor, var pseudoarbejde. Her har man travlt med opgaver, som systemet har opfundet til sig selv.” (Nørmark og Jensen, 2018: 136)

Louise ved ikke, hvad hun skal tage sig til, når hun ikke har travlt. Mette, som også er interviewet i ”*Pseudoarbejde*”, forklarer ligeledes, at hendes arbejde som leder er smurt ind i ligegyldige pseudoopgaver. Mette sidder i ledelsen i en af Danmarks store NGO’er. Hun beskriver, hvordan hendes arbejde giver bedst mening, når hun tvinges ind på arbejdet, selvom at hun har ferie, fordi så er der kun afsat tid til de vigtigste opgaver. Men normalt fyldes hendes arbejde op med ligegyldige møder eller, ifølge hende, ligegyldige opgaver. Hun forklarer ligeledes, hvordan det at arbejde er identitetsskabende, og hvordan normen dikterer, at man skal have travlt:

“I mit felt hænger arbejde og identitet også meget sammen; at arbejde hos os bliver en livsstil. Så folk bliver hængende lidt længere, end de egentlig behøver. De hænger ud i højere grad end at arbejde... Det er spild af tid i en hyggestemning. Det mærkelige er, at de alle siger, at de har så travlt, så travlt. De er så stressede og har så mange ting, de skal.” (Nørmark og Jensen, 2018: 169)

Med præstationsdispositivets logik om vækst og dens produktion af evigt beskæftigede individer, bliver travlhed indikationen på, at det går godt, og at der er vækst. Mettes udsagn *“alle siger, at de har så travlt, så travlt. De er så stressede og har så mange ting, de skal”* (Nørmark og Jensen, 2018: 169), vidner om det, som Han karakteriserer som tids- og opmærksomhedsstrukturen i det at multitasking, og som i dag tillægges stor værdi på arbejdsmarkedet. Denne multitasking så vi også i folkeskolens målsætning om skimmeteknikken, hvor elever skal trænes i hurtigt at skimme tekster for indhold. Her er målet ‘at skimme’, og dermed lægges der vægt på hurtighed snarere end tekstens indhold. Udsagnet, *“de hænger ud i højere grad end at arbejde... Det mærkelige er, at de alle siger at de har så travlt”* (Nørmark og Jensen, 2018: 169), viser, at kolleger har behov for at fortælle hinanden, at de har travlt, selvom der er masser af ‘fri’ tid til bare at hænge ud. Det så vi også i Jonas tilfælde hvor det vigtigste på Jonas’ arbejde var at fremstå travl (Nørmark og Jensen, 2018: 82). Præstationsdispositivet virker, selvom at der ikke er noget at foretage sig. Den opstiller nemlig særlige idealer, normer og værdier og her et ideal om den præsterende beskæftigede medarbejder. Det vigtige bliver ikke, om man *er* travl, men at man *virker* travl.

Louise lever op til dette ideal om at være hårdtarbejdende og travl. Hun har ved at arbejde hårdt nået til tops, men har også indrømmet, at 50 procent af hendes arbejde i det offentlige bestod af ligegyldige pseudoopgaver. *“For mig er det også blevet en form for livsstil, for hvis ikke jeg havde travlt, så ved jeg faktisk ikke, hvad jeg ville bruge min tid på. For mig er travlhed og arbejde også tæt forbundne størrelser”* (Nørmark og Jensen, 2018: 136).

Det at Louise ganske enkelt ikke ved, hvad hun skal gøre, hvis ikke hun er beskæftiget, kan iagttages ud fra Nietzsches kritik af den moderne civilisation:

“Af mangel på ro løber vor civilisation ud i et nyt barbari. På intet tidligere tidspunkt har de aktive, hvilket vil sige dem uden ro, haft større betydning. Altså er det en af de nødvendige korrekturen, som man må foreholde menneskene, at det eftertænksomme element i stort omfang styrkes.” (Nietzsche, 1967: 236 i Han, 2012: 33).

Louise har aldrig ro, og det er et udtryk for, hvad Nietzsche kalder civilisationens manglende ro. I dag er de aktive, dem med størst betydning, og Louise er bestemt betydningsfuld og succesfuld i kraft af sit hårde arbejde. Udtrykket, *“man kommer ikke sovende til succes”*, vidner også om dette rationale, nemlig at man ved hårdt arbejde opnår succes. Således opstilles en korrelation mellem beskæftigelse og aktivitet og det at få succes. Præstationsrationalet fremmer produktionen af aktivitet, som også kendetegner Hans førnævnte positive potens, idet at man konstant foretager sig *noget*, hvor individet fordres til at være i bevægelse hele tiden. Her erstattes eftertanken med det at ‘tænke fremad’, og at subjekter konstant er aktiveret enten med arbejde eller i arbejdet med sig selv. Dermed er der i samfundet mangel på, hvad Nietzsche kalder ro til eftertanken, og hvad Han beskriver som en dyb og vigtig dimension af mennesket, kedsomheden (Han, 2012: 48). Han kritiserer, at samfundets produktion af konstant aktivitet hæmmer den dybe opmærksomhed og den dybe kedsomhed. Her pointerer han, hvordan den dybe kedsomhed og den dybe opmærksomhed er en evne, som mennesket besidder, og som er vigtig for at være kreativ og opfindsom. Det er netop også her, at mennesket adskiller sig fra dyrets multitaskingsevne for at kunne overleve i vildniset. Har man ifølge Han tålmodighed med kedsomheden, så vil der opstå kreativitet. Han eksemplificerer dette ved at påpege, hvordan mennesket kedede sig ved bare at gå og derfor fandt det på en ny bevægelse og begyndte at danse. I følge Han er det netop kulturen, filosofien og kunsten, som opstår ud af den kreativitet, der udspringer af, at mennesket keder sig og har tålmodighed med kedsomheden (Han, 2012: 28-31).

“Hvis søvnen er den kropslige afspændings højdepunkt, er den dybe kedsomhed den åndelige afspændings zenit” (Han, 2012: 30)

Louise, der er konstant beskæftiget med arbejde, ved ikke, hvad hun skal lave, når hun ikke er beskæftiget. Hun *er* sit arbejde i og med, at hun ikke ved, hvad hun skal gøre af sig selv, når hun ikke har travlt med arbejde. Også Mettes kolleger, som giver udtryk for, at de har travlt, vidner om

det, som Han kritiserer for at være subjektets manglende erfaring med kedsomhed eller ro. De kan kun forfølge travlhed.

Ifølge Han bevæger mennesket sig sjældent ud i den dybe kedsomhed, og det, ifølge Han, får samfundet til at stagnere. Det, at menneskets opmærksomhed konstant er aktiveret på *noget*, frembringer intet nyt, men er en acceleration af det, der allerede er. Tålmodigheden med kedsomheden, udruger kreativitet, men tager tid (Han, 2012: 30). Hans beskrivelse af kedsomhed er tilsvarende Doehlemanns beskrivelse af den skabende kedsomhed. Det er ifølge ham en kedsomhed, der tager sig tid til tiden. Doehlemann sammenligner den skabende kedsomhed med en ø, der placerer sig i massestrømmen af begivenheder, hvor *“drømmefuglen”* har mulighed for at *“udruge erfaringens æg”* (Benjamin, 1961: 417 i Doehlemann, 1992: 20).

Denne form for skabende kedsomhed kan tit praktiseres hos kunstnere, hvis arbejdstid ikke er bestemt af faste arbejdstider. I et interview med Politiken fra 2013 møder journalist Dorte Søren Jørgen Leth på en café, hvor han beskriver sin typiske morgen:

“Jeg er ret deprimeret om morgenen, når jeg vågner, og kan synes, det er umuligt og uoverstigeligt at foretage mig noget. Jeg er i det hele taget langsom. Det er ikke en hurtig sætten i rækker og geled, jeg kan byde på. Det er langsomheden. Den sanselige overvejelse. Eftertænksomheden. Betragtningen. I stedet for en hurtig reaktion. Og det bliver mere udtalt med alderen. Det kan jeg godt mærke” (Sørensen, 2013).

Her beskriver Leth, hvordan han om morgenen dvæler ved det at være langsom. Selvom at han ikke direkte nævner, at han keder sig, kan hans udsagn stadig iagttages ud fra både Han og Doehlemanns kedsomhedsbegreb. Byung-Chul Han beskriver i forbindelse med kedsomhed, hvordan den dybe kontemplative opmærksomhed opstår med langsommeligheden, og at det producerer et lyttende subjekt, der får vækket sine sanser og flyttet sin opmærksomhed væk fra sig selv og over til sin omverden. Dette er ikke nem og passiv proces, men er en meget aktiv proces ifølge Han (Han, 2012: 32). Leth beskriver, hvordan langsommelighed faktisk er *aktivt*, fordi det nedsatte tempo giver ham lov til at dyrke eftertænksomheden, hvor han bliver opmærksom på sin egen opmærksomhed gennem det at *betragte*. Således slår passiviteten om i sin egen modsætning og bliver en aktiv proces. Han formår at lytte til sig selv, idet at han bliver opmærksom på, at han er

deprimeret, og at han bliver opmærksom på, hvad langsommeligheden giver ham - nemlig tiden til at *tænke* efter og tiden til at *mærke* efter.

”Jørgen Leth: *“Jeg vil ikke snakke med nogen, mens jeg overvinder min modstand mod at få dagen i gang.”* (Sørensen, 2013).

“*Mens jeg overvinder min modstand mod at få dagen i gang*” er et udtryk for, at Leth er meget bevidst om denne morgenproces, idet at han er opmærksom på den modstand, som han oplever i overgangen fra det at være langsom og ugidelig til det at komme i gang med dagen. For at den skabende, langsomme kedsomhed skal trives, må der ifølge Doehlemand være resonans fra omverden og en frihed til ikke at skulle leve op til nogle forventninger (Doehlemand, 1992: 94). Leth skal ikke leve op til nogen forventning om nogen bestemt adfærd, idet at han er alene med sig selv, når han gennemgår den modstand, der ligger i overgangen fra det at være langsom, kedelig og ugidelig til det at komme i gang med dagen. Men han er ikke forladt og ligegyldig i sin væren, fordi der opstår resonans fra omverden, og det gør der gennem det, som Leth beskriver som “*den sanselige overvejelse*”, “*eftertænksomheden*” og “*langsomheden*” (Sørensen, 2013). Det vidner om et subjekt, der er meget aktiv i sit stofskifte med omverden. Denne modstand som Leth gennemgår, kan iagttages som det Doehlemand beskriver som den *vanskelige* indre samling og modning i individet og er forbundet med tålmodigheden til at vente på denne. Han nævner også, hvordan denne form for kedsomhed nærmest er en depressiv tilstand, som er særlig tydelig hos kunstnere (Doehlemand, 1992: 27).

I modsætningen til den skabende kedsomhed, beskriver Doehlemand den forgiftende kedsomhed. Den forgiftende kedsomhed beskrives som en kedsomhed, hvor der ingen forventninger er til individet, men hvor der heller ingen resonans er med omverden (Doehlemand, 1992: 94). Dette kan kobles til symptomet ‘boreout’, som Paulsen beskriver i sin bog “*Empty Labor*”. ‘Boreout’ er et begreb opfundet af to business konsulenter, Rothlin og Werder, og er en sammentrækning af ‘boredom’ og ‘burnout’, altså af kedsomhed og udbrændthed. Det er den følelse eller tilstand, som tomt arbejde efterlader individer i. Paulsen beskriver det som, den kedsommelige umotiverede tilstand, der opstår, når der intet er at give sig til på arbejdet og den følelse af ulykkelighed, depression eller stress, der følger med følelsen af at være ligegyldig og overflødig (Paulsen, 2015: 129):

“I had maybe half an hour of effective work during a seven hour working day. So there was extremely much downtime... To begin with it was very nice to not have to do anything, but when you’ve had it for a week you start growing tired of it.” (Paulsen, 2015: 135)

Paulsen beskriver i forlængelse af dette interview, hvordan den forgiftende kedsomhed vinder ind og bliver normalt tilstanden. Han beskriver, hvordan det for individer der keder sig på deres arbejde føles som ubærligt at foretage sig rigtigt arbejde, når der endelig er noget at rigtigt lave (Paulsen, 2015: 135). Denne forgiftende kedsomhed kalder Doehlemann også for den eksistentielle kedsomhed eller dødens lillebror. Det er en kedsomhed, hvor mennesket *mangler sig selv*, hvor subjektet er tomt, og verden føles meningsløs, og hvor individet forholder sig passivt til sig selv og sine omgivelser (Doehlemann, 1992: 20).

“After all, quite apart from the huge corporate and economic effects of this large-scale inactivity, the whole experience surely also has a destructive effect on the individual concerned... To be honest, you can actually feel pretty much as dead as it is possible to feel while you are still breathing” (Bolchover, 2005: 7 i Paulsen, 2015: 130).

Bolchover, der er økonom og forfatter af bogen *”The Living Dead”*, beskriver, hvordan han ikke havde noget at lave på sine tidligere arbejdspladser, og han beskriver, hvordan denne kedsomhed, der er forbundet med det tomme arbejde, er den tætteste følelse, som man kan komme på at være død (Paulsen, 2015: 130). I citatet kan man iagttage, hvordan at den manglende aktivitet på arbejdet gør, at Bolchover keder sig frygteligt. Det som udgør forskellen mellem Bolchovers oplevelse af kedsomhed og Jørgen Leths oplevelse af kedsomhed er, at der i Bolchovers tilfælde ikke er mulighed for at samle sig og give sig til at lave noget helt andet, da han stadig er låst til det at skulle arbejde. Han har ikke mulighed for at resonere med omverdenen, fordi han ikke har mulighed for at beskæftige sig med noget helt andet end sit tomme arbejde.

Den succesfulde franske leder af den franske parfumeindustri, Frederic Desnard blev sygemeldt med stress. Det var ikke, fordi han havde for meget om ørerne, men derimod fordi der intet

meningsfyldt var at give sig til som leder. Han gik rettens vej og anklagede sin tidligere arbejdsgiver for at give ham så uendeligt lidt at lave gennem fire år, at han var ved at omkomme af kedsomhed.

“De opgaver, han havde fået gennem årene, havde været så få og uinteressante, at den 44-årige chef, med sine egne ord, endte med at være “skamfuld over at blive betalt for at lave så lidt” (Nørmark og Jensen, 2018: 49).

Desnard blev altså sygemeldt med stress af at lave uendeligt lidt. Dette kan iagttages ud fra præstationsdispositivet. Dispositivets krav om ydelse og konstant aktivitet i præstationssamfundet gør, at individer, som tidligere nævnt, har svært ved at forfølge andet end travlhed. Doehlemann henviser til Luhmann, der siger, *“at den der har god tid isolerer sig fra dem, der yder og dermed opnår noget* (Luhmann, 1971: 156 i Doehlemann, 1992: 152). Bolchover beskriver også, hvordan at de som keder sig ihjel på deres arbejde ikke tør sige det til nogen:

De fleste kan ikke tale om, at de ikke har noget at lave på arbejdspladsen. Ikke engang med deres ægtefæller. Så pinligt er det.”. (Nørmark og Jensen, 2018: 193)

Det er sammenstødet mellem præstationsdispositivets subjektivering af det evigt beskæftigede og travle menneske og realitetens dræbende kedsomhed i det tomme arbejde, der kan siges at udgøre tabuet. Pinligheden og tabuet viser også, hvordan den manglende beskæftigelse og den dræbende kedsomhed kan iagttages ud fra Willigs U-vending af samfundskritikken til selvets kritik. Individet skammer og flover sig over ikke at lave noget på arbejdet. Selv Desnard, der gik rettens vej, følte sig skamfuld over at få betalt så meget for at lave så lidt, selvom at han rettede kritikken mod sin tidligere arbejdsgiver.

Så længe at individet skammer sig og beskylder sig selv for sit kedelige tomme arbejde, vanskeliggøres det at samle et samlet kritisk ‘vi’ mod arbejdspladsen. Jeg vil derfor som sidste led i mit speciale diskutere, hvordan fraværet af et politisk ‘vi’ har konsekvenser for at gennemføre større ændringer i samfundet. Hvis ikke der findes et politisk ‘vi’ eller en offentlighed, hvor skal modstanden eller kritikken af samfundet så komme fra?

4. Diskussion: Hvor skal modstanden komme fra?

Ifølge Willig bliver selv protesterne mod en dårlig arbejdsplads individualiseret, og bliver enkelte personers opgør med arbejdspladsen. Det individuelle opgør, er ifølge ham, eksempelvis en læge, der opsiges sin stilling i protest eller en anden, som hævner sig ved bevidst at pisse på toiletbrættet på sin arbejdsplads (Willig, 2013: 81). Også Desnard gik alene rettens gang mod sin tidligere arbejdsgiver (Nørmark og Jensen, 2018: 49). Kritikken forsvinden viser sig ifølge Willig sågar i vores sprogbrug, som forlanger, at man er *medarbejder*, hvilket betyder, at man arbejder *med* hinanden og ikke *mod* hinanden eller mod arbejdspladsen. Dette kunne ses i eksemplet med Jonas, der ikke ville være en *modarbejder* på sit arbejde, men ville gøre alt for at være en medarbejder (Nørmark og Jensen, 2018: 83). Også i skolen er problemet med stressede elever gjort til et individuelt spørgsmål om, at eleverne skal lære at blive bedre til at mestre deres liv i en hektisk hverdag. Stresspanelet, som er nedsat af Sundhedsministeriet for at bekæmpe stress i samfundet, har foreslået at indføre "livsmestring" i folkeskolen (Christensen, 2019). Ved at indføre 'livsmestring' i folkeskolen gøres problemet med stressede elever til elevens individuelle anliggende, der skal løses ved at optimere elevernes håndtering af deres eget liv i et præstationssamfund - snarere end at rette blikket og kritikken mod samfundet, som i første omgang kan siges at skabe stressede elever.

Byung-Chul Han beskriver, hvordan den individualiserede kritik, er neoliberalismen subtile måde at undertrykke modstand. Når individet belemrer sig selv med skyld og skam, vanskeliggør det opstandelsen af et politisk 'vi' i samfundet, hvor kritikken kan vendes fra mod samfundet. Der er ingen klassekamp i dag, i stedet er der frie individer, som alle er træl og herre i én og samme krop, og som hver og en er den udbyttede og den udbytende til sit arbejde (Han, 2016: 27).

Willig mener ligeledes, at samfundskritik i dag næsten er umulig, og at det umuliggør emancipation og indsigt i subtile magtforhold, netop fordi alle samfundsproblemer bliver individualiseret (Willig: 2013: 22-23).

Selv i Nørmark og Jensens bog "*Pseudoarbejde*" kommer forfatterne i høj grad til at ende med at individualisere det samfundsproblem, som pseudoarbejde udgør. Her opfordrer forfatterne til, at man individuelt skal afsløre, gennem et hashtag på de sociale medier, hvordan man har været involveret i pseudoarbejde, så man således kan bryde med pseudoarbejdets tabu og tavshed. Eller hvordan man skal være civil ulydig overfor sin arbejdsplads, som måske forsøger at tvinge pseudoarbejde ned over hovedet på en. Eller hvordan man skal tage hjem, når man er færdig med sit

arbejde for dermed at bryde idealet om den hårdtarbejdende medarbejder, der arbejder længe. Således opfordrer de til, at opgøret med pseudoarbejde i høj grad skal komme fra den enkelte selv (Nørmark og Jensen, 2018: 237-245).

Ifølge Han er det netop den neoliberale frigørelse af individet på arbejdsmarkedet, der gør modstand langt vanskeligere at mobilisere. Det er frigørelsen af individet og det slørede skel mellem ven og fjende i samfundet, der gør modstanden vanskelig. Han spørger: Hvem skal man protestere imod? Sig selv? Det er netop, fordi neoliberalismen udnytter individers frihed, at magten bliver langt sværere at kritisere. Tidligere, under industrialiseringen og enevældet, var magten meget nemmere at udpege. Magten var meget mere eksplicit, fordi den udnyttede og dominerede befolkningen direkte. I dag har magten et andet udtryk, den er langt mere subtil og stratificeret (Han, 2015)

Hans spørgsmål kan konkretiseres ud fra Jonas' eksempel. Hvem skal Jonas protestere imod? Var det ikke netop af egen fri vilje, at han gik tilbage på kontoret kl. 17 for at blive der helt til kl. 20? Og kunne han ikke bare have sagt fra overfor sin arbejdsgiver, når han syntes, at han havde for meget om ørerne? (Nørmark og Jensen, 2018: 82). Der er ikke noget tydeligt skel mellem den dominerende magt og den undertrykte, fordi der i frigørelsen af individet opstår en selvkritik og en selvunderkastelse, som virker langt mere effektivt end industrialiseringens og enevældens direkte undertrykkelse af individet. Det bliver langt sværere at udpege magten og dermed langt sværere at forstå, hvordan magten virker på individet.

Vi er ikke længere, som Marx beskrev den industrialiserede arbejder, fremmedgjorte for arbejdet. Vi *er* vores arbejde, da det i høj grad er gennem vores arbejde, at vi søger mening og identitet. Vi er ikke objekt for vores arbejde, vi bliver subjekter gennem arbejdet, hvorfor grænsen mellem fritid og arbejde også synes at blive blandet sammen (Frantzen: 2018: 55). Hvor det under industrialiseringen var arbejderens krop, der blev slidt op, er det i dag *medarbejdernes* psyke, der belastes. Han pointerer også, hvordan der er sket et skift i konkurrencen. Under industrialiseringen konkurrerede virksomheder med hinanden, men nu har frigørelsen af arbejderen medført, at der også konkurreres internt i virksomheder, mellem kolleger, for at komme i stilling til en højere position med højere løn. Således kaster vi os frivilligt ud i arbejdet i fri konkurrence med hinanden, til flere af os bliver udbændte (Han, 2015).

Også Carnera påpeger, hvordan de personer, som får indsigt i pseudoarbejde, selv må tage konsekvensen og finde dem et andet arbejde. Ligeledes skriver han, at det er hyklerisk, at man kritiserer eksempelvis pseudoarbejde for dernæst at fortsætte som hidtil. Hvis man vil løse problemet, må man ændre hele menneskets eksistensmåde og kæmpe mod selve den skam, det er at være menneske (Carnera, 2018). Dette er dog en svær problemstilling. Da samfundskritikken i dag vendes mod individet, hvor skal modstanden og kritikken mod samfundet så komme fra?

Carnera og norske sociolog Roar Høstaker beskriver med udgangspunkt i den franske filosof Gilles Deleuze, hvordan problemet i videnssamfundet er kommunikation. Carnera beskriver, at vi, ifølge Deleuze, i dag lider af for meget kommunikation og for meget information. Vi har i dag så mange informationskilder, særligt med internettets spredning af information, at der ikke er noget, der lader til at ryste os eller give os et chok (Carnera, 2018). Dette hænger sammen med, at vi trænes i en opmærksomhed, der beror på det overfladiske. Høstakers kritik beror på, at internettets fremvækst fremmer en hurtig og overfladisk læsning, hvor bogen i højere grad bliver overflødig til fordel for den hurtige læsning på internettet (Høstaker 2018: 42). Skimmeteknikken i folkeskolen, som jeg behandlede i analysen, er da også et eksempel på, hvordan man træner børn i at kunne læse tekster hurtigt og overfladisk, men som også kræver en meget mere adspredt form for opmærksomhed.

Ifølge Høstaker mener Deleuze, at modstanden mod cirkulationen af information i samfundet ikke bør komme fra mod-information. Overinformation skal ikke bekæmpes med mere information. Derimod mener Deleuze, at modstanden bør komme fra ikke-information, og her peger han på kunsten, som måske det sidste sted i samfundet, hvor over-information kan bekæmpes uden at bekæmpe det med mere information (Høstaker, 2018: 51). Vi mangler skabelse og modstand mod nutiden, ifølge Deleuze, og den skal man, ifølge Carnera, læse ud af Deleuze som en kropslig modstand. Kilden til reel modstand sker gennem chokket, som giver mennesket tanken til forvandling. Dog er chokket i høj grad fraværende i dag. Hvad skal der til for, at modstand for alvor gør en forskel? Carnera henviser her til den norske maler Hellesén, der siger, at mennesket ikke magter at se sig selv som en hændelse, i et bredere erfaringsområde, end ud over det, som vi allerede ved (Carnera, 2018).

Frantzen kritiserer dette som værende den manglende forestillingsevne. Han påstår, at modstand er umulig, fordi vi mangler forestillingsevne. Her fremhæver han, at klimabevægelsen har ekstremt svære kår, fordi vi ikke kan forestille os et alternativ til kapitalisme. Vi kan nemmere forestille os

jordens undergang end et alternativ til kapitalisme (Frantzen, 2018: 37). Kunsten derimod giver os muligheden for at vække sanselige kræfter, der kan frigøre os fra vante tankemønstre og vise os alternativer til livet (Carnera, bilag 1).

Jeg vil i tråd med Deleuze og Carnera påstå, at vi gennem kunsten har mulighed for at udvide vores erkendelse af den måde, vi lever på. Dette er bestemt ikke et nemt foretagende, men jeg vil alligevel forsøge at fremlægge kunsten som et sted, hvorfra kollektiv modstand kan udspringe. Hvis ikke kunsten kan yde en reel modstand, så kan den måske åbne op for nye erkendelser af vores samtid og måske endda give en fornemmelse af et politisk samlet 'vi'. Jeg vil i det følgende indikere, hvordan langsommelighed og non-information i kunsten kan ses som en fortælling om det afsavn, der kommer af et hurtigt vækstende præstations- og videnssamfund, og hvordan kunst er et vigtigt bidrag til vores erkendelse af verden.

Den finske performance kunstner Pilvi Takala lavede en performance "*The Trainee*", hvor hun meldte sig som praktikant i en virksomhed. Som praktikant stod hun i timevis i elevatoren og gjorde alle ansatte utilpasse og provokerede udelukkende ved sin uproduktivitet. Hun forklarede de ansatte, at hun arbejdede bedre ved at *tænke* i sit hoved end ved at bruge computeren. Denne performance udfordrer den måde, hvorpå vi forstår produktivitet (Lauwaert og Westeren, 2017: 83). Produktivitet forstår vi i dag meget ensidigt ved det at være *aktiveret* og det at have *travlt*, som jeg også har påpeget gennem analysen. Dermed bliver uproduktivitet, langsomhed og kedsomhed glemt i et præstationssamfund, hvor vi i stigende grad går ned med stress og er beskæftigede hele tiden. I denne performance tydeliggøres det, at en bestemt *aktivitet* sidestilles med det at være skabende og produktiv. Performancen sætter dermed spørgsmålstejn ved, om der er alternative måder at være produktiv på og sætter også spørgsmålstejn ved, hvad det *er*, vi beskæftiger os med. Takalas tydelige inaktive adfærd provokerer os, imens Jonas' typiske beskæftigelse foran computeren, ligner aktivitet, men i virkeligheden er Facebook. Jonas' aktive adfærd ligner altså for os produktivitet udelukkende ved det, at han sidder foran computeren (Nørmark og Jensen, 2018: 83

En belgisk medarbejder hænger en dag sin jakke på sin kontorstol og vender derefter aldrig tilbage til sit arbejde. Alle kolleger var imidlertid imponerede over medarbejderens dedikation til arbejdet, da de troede, at han mødte ind tidligt og forlod kontoret sent og derfor måtte være så travlt optaget

med møder, at han aldrig var på sit kontor. En dag fandt kollegerne ud af, at han slet ikke arbejdede der længere (Lauwaert og Westreren, 2017: 84). Dette eksempel illustrerer, at fraværet af medarbejderen kan ses som en dedikation til arbejdet og et tegn på travlhed, hvorimod Takalas performance provokerede alle, og var udtryk for komplet uproduktivitet, selvom at Takala selv hævdede det modsatte.

Det, som kunsten gør her, er at stille spørgsmålstejn ved det virksomme og produktive menneske, og Takala viser, hvordan kunst kan provokere eller rykke ved vores erkendelse ved blot at gøre det modsatte af, hvad alle andre gør. Det, at kunstnere udstiller kedsomhed, langsomhed og uproduktivitet i deres kunst, er næppe et tilfælde i en tid, hvor hurtighed, virksomhed og konstant stimuli er i højsædet.

Også filminstruktør David Lynch tvinger tempoet ned og dyrker langsommelighed i Twin Peaks tredje sæson "The Return". Her blev mange seere tabt, netop fordi serien går meget langsomt i forhold til andre seriers underholdningstempo i dag (Lohse, 2017).

Lynch kritiserer i tredje sæson af Twin Peaks den måde, hvorpå vi er nærværende i dag. FBI-agent Dale Cooper, seriens hovedkarakter, er fanget i en parallelverden, 'The Black Lodge', og Dale Coopers onde dobbeltgænger befinder sig ude i den virkelige verden. Den gode agent Cooper slipper på mystisk vis ud af 'The Black Lodge', hvor han har været indespærret i 25 år ved at skifte plads med karakteren Dougie, en gennemsnitlig kontormand, der gambler for meget, arbejder for et stort forsikringsfirma og bor i et parcelhus med sin kone og søn. Da Cooper på mystisk vis bliver skiftet ud med Dougie, og Dougie forsvinder ind i The Black Lodge, er der ingen i Dougies omgangskreds, end ikke Dougies egen kone, der lægger mærke til, at Dougie nu er en ekstrem langsom og næsten stum Cooper med syngende hukommelsestab (Lynch, 2017a)

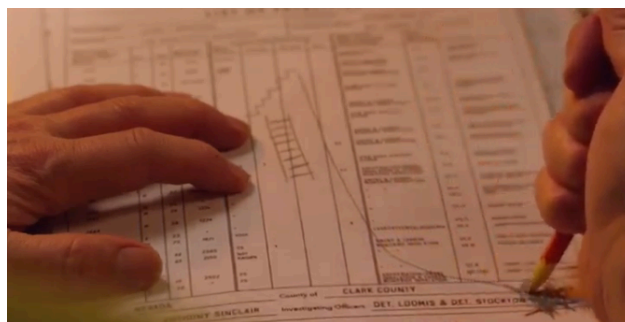

Venstre billede: Billedet viser en scene fra Twin Peaks, hvor Cooper, på ufattelig langsomvis, indtager sin morgenmad med slips på hovedet og 'opdager' kaffen for første gang. Højre billede: Cooper ved slet ikke, at kaffe er varm, og han spytter det ud igen (Lynch, 2017b)

Lynchs skildring af Coopers arbejde i Dougies forsikringsfirma, leder kritikken mod pseudoarbejde. Den ekstremt langsomme og fjerne Cooper får en kæmpe stak dokumenter med hjem af sin chef, som Cooper ikke forstår noget som helst af, han kan ikke engang finde hjem efter arbejde, da han ikke selv ved, at han ikke kan huske, hvor han bor. Han ved måske slet ikke, hvad hjem er. Da det lykkes Cooper at komme hjem, giver han sig i kast med dokumenterne, og her kommer Coopers overnaturlige evne til at være succesfuld ham til gode, da han i filerne spotter økonomisk svindel. Cooper forstår muligvis ikke, hvad han laver, men dette er komplet ligegyldigt for chefen (og alle andre), så længe han i sidste ende præsterer og har succes (Lynch, 2017c).

Venstre billede: Billedet viser Cooper bærende på en stak dokumenter. Her bliver han fulgt hjem af to politibetjente (Lynch, 2017c).

Højre billede: Billedet viser Cooper, der arbejder med dokumenterne fra forsikringsfirmaet. Måden han holder blyanten på, og krusedullen ligner mest af alt et barn, der tegner på sine forældres arbejds-papirer, men i virkeligheden spotter Cooper, bevidst eller ubevidst, økonomisk svindel (Lynch, 2017d)

Her kan man argumentere for, at Lynchs skildring af den ekstremt langsomme og uvidende Cooper i forsikringsfirmaet er en samfundskritik af den måde, mange af os arbejder på, og den måde vi tillægger andre mennesker og os selv værdi. Indholdet af det, vi laver, er ikke så vigtigt, det er heller ikke væsentligt, om vi selv forstår det, vi laver, det vigtige er, at vi har succes, og at andre anerkender den. Det som Deleuze mener, at kunsten kan, og som jeg påstår bliver synliggjort i dette eksempel, er, at sanserne vækkes, når der ikke kommunikeres med information. Cooper kommunikerer næsten ikke med os, engang imellem gentager han, hvad dem omkring ham siger: ”call for help” eller ”case files”. Men til gengæld kommunikerer han i fraværet af information.

Fraværet af information kræver en anden form for anstrengelse fra os - nemlig tålmodigheden med ham. En tålmodighed, som i vores travlhedskultur bliver vanskeligere at fastholde. Ved første møde med denne glemsomme og langsomme Cooper er han virkelig morsom, men også irriterende langsom. Han er så langsom, at man får lyst til at slukke for fjernsynet og give op. Men Cooper formår også i al sin morsomhed at kaste en alvor af sig. Måske er Cooper også en illustration af, at vi i dag mangler forståelse for det musiske liv.

Carnera beskriver, hvordan der i dag er mangel på forståelsen for det *musiske* liv, som handler om:

“(...) opdagelse og forvandling og derfor om at tænke, som er noget andet end at producere, iværksætte, italesætte og realisere. At tænke handler ikke om fortolke tingene gennem mit perspektiv, men om at nærme sig tingene, svingningerne mellem tingene. Denne tilnærmelse er det vi kalder tænkning. ”At tænke er at blive båret fra én ting og ind i den næste ting. At tænke er at være blandt tingene, at lade sig bære.” (John Dewey)
Tænkningen er den aktive proces, der fremmer passiviteten, altså modtageligheden, så man kan bære – aldeles u-strategisk (i modsætning til megen tilgang til viden i dag). Denne tillid, åbenhed, opdagelse og bevægelse er kernen i et musisk liv.” (Carnera, bilag 2)

Med dette mener Carnera, at alt i dag pakkes ind i målorientering, og at man dermed mister en vigtig dimension i livet, nemlig den legende, musiske og ikke-lineære dimension (Carnera, 2019: 2). Ifølge Carnera er et godt kunstværk ikke et, der kommunikerer et budskab, men et, der afsøger nye måder at se og tænke på, som rykker ved det eksisterende (Carnera, 2019: 3).

Lynch får os til at iagttage den verden, vi har skabt, kontoret, livet i parcelhuset, og livet med hinanden, ved at distancere den gennem Cooper som åbent, frit bevægende og opdagende kaster sig ud i verden. Gennem Coopers opdagelse af verden, opdager vi den sammen med ham, og her kommer man som seer i tvivl, om det i virkeligheden er verden anno 2017, der er mere mærkelig og bizar end den fremmedgjorte Cooper.

Jeg vil også påstå, at netop denne tidskrævende, musiske og opdagende dimension kommer til udtryk i kunstneren Marina Abramovic performance på MOMA “The Artist is present”. Her viser hun os, hvad der sker, når man gennem øjenkontakt bliver konfronteret med hinanden. Under

performancen måtte man ikke tale sammen eller røre ved hinanden. Øjenkontakten skulle blot holdes mellem Abramovic og gæsten, så længe gæsten havde lyst (Abramovic, 2017: 321).

“Jeg var der hundrede procent - tre hundrede procent - for den enkelte. Og jeg blev ekstrem modtagelig over for indtryk. Ligesom jeg havde oplevet det under Nightsea Crossing, blev min lugtesans forbedret... Jeg konstaterede med det samme, at de mennesker, der sad over for mig, blev meget rørte. Fra begyndelsen var der mennesker der græd - og det gjorde jeg også... Jeg tror at folk blev overraskede over den smerte, der vældede op i dem. Jeg tror blandt andet, at folk aldrig rigtig ser ind i sig selv” (Abramovic, 2017: 321).

Abramovic rykker ved vores forståelse af, hvad det vil sige at være nærværende. Hun rykker også ved vores erkendelse af, hvad det vil sige at skabe eller frembringe noget.

Dette er netop et stærkt kunstværk, fordi den går imod hele præstationsdispositivets krav om at være aktiv. Ligesom Takala foretager Abramovic sig ikke noget andet end at være til og være til stede med sine gæster.

Dette kunstværk er så kraftfuldt i al sin stilhed, netop fordi det illustrerer og virkeliggør, hvad der er mangel på i et præstationssamfund præget af stress og hastværk: nemlig *tid* til nærværet mellem mennesker og evnen til at lytte til hinanden. Dét at være opmærksom på hinanden forsvinder i høj grad med travlheden. Abramovics værk illustrerer, det som Han beskriver som “*fællesskabet af lyttende*”. Evnen til at *lytte* kommer netop fra den dybe opmærksomhed, og det har præstationssamfundets evigt aktive mennesker ikke adgang til ifølge Han (Han, 2012: 31).

Billede: Fotografen Marco Anelli tog billeder af gæsternes ansigter i mødet med Abramovic. (Anelli, 2019)

Langsommeligheden, fordybelsen og fraværet af information, som både Lynch og Abramovic har til fælles, illustrerer den østrigske forfatter Peter Handkes definition af træthedssamfundet. Den overraskelse over den sorg, der vældede op i Abramovic gæster, kan beskrives ud fra Handkes verdenstrygge træthed. I mødet mellem gæsten og Abramovic kan det iagttages, at der opstår en følelse af at blive set og selv at se, at blive berørt og at man selv berører. Denne træthed er en træthed, der ifølge Handke opløser den *”stive afgrænsning i forhold til andre”* (Han, 2012: 64). Denne form for træthed er ikke sammenlignelig med den individuelle udmattelse, der kommer af stress og depression og som i høj grad isolerer individet og gør handling umulig. Den verdenstrygge træthed er ligesom den skabende kedsomhed: *”den lader ånden genopstå”* (Han, 2012: 62). Gæsternes tårer kan iagttages som en opløsning af deres stive afgrænsning mellem dem selv og Abramovic, hvor tavsheden lod et fællesskab opstå. Det fællesskab, der kredsede sig om performancen, var muliggjort gennem opløsningen af den stive afgrænsning *mellem* hinanden (Han, 2012: 64). Det er denne opløsning af afgrænsningen, der skal til for at skabe en verdenstryg træthed (Han, 2012: 62)

”Ottehundrede halvtreds tusind mennesker i alt havde stået der i forhallen, sytten tusind alene på den sidste dag. Og jeg var der for alle tilstedeværende, uanset om de satte sig over for mig eller ej... Der var blevet vist mig en stor tillid... Hjerter var blevet åbnet for mig, og jeg havde åbnet mit hjerte til gengæld... Min fysiske smerte var én ting. Men smerten i mit hjerte, smerten af ren kærlighed, var langt større”
(Abramovic, 2017: 330-331).

Den verdenstrygge træthed viser sig en dyb venlighed og skaber et fællesskab, *”der hverken behøver et tilhørssted eller et slægtsskab”* (Han, 2012: 64). Venligheden overfor hinanden viser sig her i form af den smertefulde rene kærlighed, og den kan ikke siges at have noget tilhørssted eller slægtskab.

Man kan argumentere for, at man gennem kunsten og i særdeleshed gennem Abramovic værk, får synliggjort og fremvist afsavnet af den dybe opmærksomhed og *“fællesskabet af lyttende”*, som i den grad vanskeliggøres, når samfundet producerer evigt beskæftigede mennesker. Aldrig mere skal mennesker få ro, nu når de kan tage hjernestimulatoren på, når de fornemmer, at deres hjerne ikke kan mere (Indiegogo, 2019). Aldrig mere skal mennesker få ro, når de skal lade som om, at de har

travlt, selvom at de ikke har, som eksempelvis i Jonas tilfælde (Nørmark og Jensen, 2018: 86). Også de dybdegående filosofiske snakke i skolen viger pladsen for skimmetekniks-øvelser for at kunne bestå PISA-testen (Holm, 2017).

Mange steder ses afsavnet til den dybe opmærksomhed og tabet af evnen til at lytte til hinanden. For nylig har Gentofte Kommune lanceret et pilotprojekt, der skal styrke 20 pars evne til at *lytte* til hinanden. De skal ganske enkelt skifte mellem at være den, der taler og den, der lytter, imens de går tur i skoven (Munch, 2019)

“I virkeligheden handler det om at skabe et godt liv. Ved at tage os sammen og være opmærksomme på den anden” (Munch, 2019)

Således handler projektet om, hvordan man kan undgå at gå fra hinanden som par, hvis man lærer at lytte til hinanden og giver sig tid til at være opmærksomme på hinanden.

Det er også netop præstationssamfundets acceleration af hastighed, præstation, konkurrence, teknologi etc., der er den største hindring for realisering af forestillingen om det ‘gode liv’, ifølge Hartmut Rosa (Rosa, 2014: 13). Rosa påpeger, hvordan modstand og samlingen af et politisk ‘vi’ er umulig i et accelereret neoliberalistisk samfund, fordi den accelererede tid, som vi lever under, ikke anses som en social konstruktion, men som noget givet. Derfor opfattes det evigt roterende ‘hamsterhjul’ som noget, som man ikke kan gøre noget ved. Så længe denne opfattelse hersker vil det neoliberale accelerationssamfund leve på bedste totalitær vis og endda, ifølge Rosa, endnu mere indgribende i vores liv end under totalitære regimer såsom Nordkorea og andre direkte undertrykkende regimer. Rosa hævder også, ligesom Foucault og Han, at jo mere stratificeret og sløret den undertrykkende magt viser sig at være, desto sværere er den at lokalisere og dermed også at bekæmpe (Rosa, 2014: 71-72).

Vanskeligheden ved at samle et politisk ‘vi’ kan jo også diskuteres i forhold til kunsten selv. Kan kunsten gøre en forskel for forskellen? Er der sket en forskel her to år efter Abramovic performance? Hendes performance har måske haft indflydelse på mange liv, men har det ført til en forskel for samfundet i sin helhed? Uanset om kunsten er i stand til at gøre en forskel for forskellen, så kan det stadig iagttages som et vigtigt sted, hvorfra kritikken kan rettes mod samfundet, uden at den projekteres tilbage på individet selv.

5. Konklusion

Jeg har i mit speciale undersøgt min indledende problemformulering: *Hvordan muliggøres og opretholdes pseudoarbejde i et neoliberalt vestligt samfund styret af et præstationsdispositiv? Hvordan kommer subjektiveringen og den produktive magt til udtryk i pseudoarbejde, og hvordan kan pseudoarbejde kædes sammen med Vestens psykiske patologi?*

Jeg har i første del af analysen lavet en dispositivanalyse, med analysebegreber hentet fra Michel Foucault, Byung-Chul Han og Hartmut Rosa og Giorgio Agamben. Dette har jeg gjort for at undersøge, hvordan pseudoarbejde er opstået, og hvordan det opretholdes. Jeg har med dispositivanalysen vist, hvordan pseudoarbejde er nedsunket i præstationsdispositivet, hvorfor at pseudoarbejde må forstås i en bredere samfundssammenhæng. Pseudoarbejde er muligt i et samfund, der styres af et præstationsrationale, hvor individers adfærd styres efter et opstillet samfundsideal om det evigt beskæftigede menneske. Med dispositivanalysen har jeg dermed tydeliggjort, hvordan vi har bevæget os videre fra Foucaults disciplinære industrisamfund til Hans neoliberale præstationssamfund ved at fremanalysere de gennemgående logikker, der i udsagnene kan iagttages som selvfølgelige. Med dispositivanalysen forsøgte jeg at vise, hvordan der var en ens klingende logik, nemlig præstationen, som optrådte i diskursen inden for flere forskellige områder af samfundet. Jeg forsøgte at vise, hvordan præstationen styrer og infiltrerer den måde, vi tænker arbejde, skolegang, teknologier, by konstruktion osv.

Jeg har vist, hvordan pseudoarbejde i høj grad muliggøres i kraft af denne præstationslogik og som ikke kun lader sig afgrænse til arbejdsmarkedet, men også til den måde, vi underviser på i folkeskolen, de karakterer vi udvikler til gymnasieelever, den diskurs, der føres i dansk politik på både højrefløjen og venstrefløjen, det rationale, der ligger bag konstruktionen af Kattegatbroen, og den logik, der fører til opfindelsen af bestemte teknologier såsom PlatoWork brain stimulator. Disse forskellige områder af samfundet, som i mit speciale repræsenterer dispositivets heterogene sæt af elementer, danner et fælles rationale, der interesserer sig for individernes præstation, og som kan siges i høj grad at styre det sagte, såvel som det usagte, og dermed også subjektivere præsterende subjekter. Jeg har forsøgt at påvise, hvordan magten ikke længere manifesterer sig i en tydelig ekstern instans, men at den virker på en stratificeret måde, som en immanent magt, der gennemstrømmer individerne i kraft af deres tvingende frihed.

Dispositivets frigørelse af individets frihed fritstiller også konkurrencen mellem individer, hvor grænseløsheden, der følger med individets frihed, bliver et spørgsmål om, hvor langt individerne kan strække sig i forhold til hinanden. Dette giver også grobund for pseudoarbejde, idet at det viser sig, at mange bliver hængende på deres arbejde til langt ud på aftenen og lader som om, at de har travlt, selvom der ikke er noget at lave.

I dispositivanalysen forsøgte jeg også at vise, hvordan præstationen bliver et mål i sig selv og dermed eroderer 'indholdet'. Eksempelvis handler det ikke om indholdet eller kvaliteten af de jobs, der skabes i Danmark, men snarere skal kvantiteten, ses som et udtryk for vækst. Det handler heller ikke om at give plads til diskussion og filosofi i folkeskolen, men snarere om, at eleverne skal kunne leve op til politiske mål og tests. Nærværet og lokalsamfund på Samsø trues også af en merdiskurs om øget vækst og beskæftigelse. Med disse fremhævede eksempler forsøgte jeg at vise, at pseudoarbejde ikke kun er afgrænset til arbejdet, men at der er flere steder i samfundet, hvor pseudoarbejdets karakteristika også optræder. Hvor tiden til fordybelsen og interessen for indholdet, viger for et krav om vækst, hurtighed og præstation.

Jeg fandt i min analyse frem til, at dispositivets måde at subjektivere præstationsmennesket på også producerede andre subjektiviteter, og heriblandt undersøgte jeg Rosas skyldssubjekt og Rasmus Willigs selvkritiske subjekt. Disse subjektiveringsformer gjorde det muligt at besvare sidste del af undersøgelsesspørgsmålet: *"Hvordan kommer subjektiveringen og den produktive magt til udtryk i pseudoarbejde, og hvordan kan pseudoarbejde kædes sammen med Vestens psykiske patologi"*.

Både skyldssubjektet, præstationssubjektet og det selvkritiske subjekt kom til udtryk i de udsagn, som jeg i analysen præsenterede, fra personer, der havde været involveret i pseudoarbejde. Særligt viste det sig i eksemplet med Jonas, hvor han kritiserede og beskyldte sig selv, idet han hævdede, at han var dårlig til at sige fra overfor pseudoarbejde. Her fremanalyserede jeg, hvordan Jonas repræsenterer det moderne skyldssubjekt, der, med fraværet af tro og religion, står alene med sin skyld, og hvordan denne liberale frigørelse af individet producerer det personlige nederlag i form af 'fiaskoer', snarere end Foucaults 'afvigere'. Med Hans definition af individets tvingende frihed og individets grænseløshed, viste jeg med Jonas som eksempel, at det i høj grad er op til individet selv at drage grænsen mellem arbejde og fritid. Således udbytter neoliberalismen individets frihed til den

fri konkurrence, hvor præstationsdispositivet presser individer til at yde deres ypperste i fri konkurrence med hinanden.

Jeg viste derefter, hvordan neoliberalismens skyldssubjekt hænger sammen med det selvkritiske subjekt. Her belyste jeg, ud fra Willigs definition af selvkritikken, hvordan samfundskritikken projekteres tilbage på individet. Jonas' kritik af pseudoarbejde, blev her gjort til et spørgsmål om at han ikke var god nok til at sige fra. Ligeledes bliver Irenes kritik af *"bullshit projects"*, vendt til at Irene skal være mere fleksibel. Således afmonteres Irenes kritik af pseudoarbejde, *"bullshit projects"*, ved at 'opmuntre' hende til at være fleksibel eller tilbyde hende et mindfulness kursus. Pseudoarbejdets opretholdelse i samfundet, skal altså også ses som et resultat af den individualiserede kritik og skyldsubjektet.

Jeg anvendte Alain Ehrenberg for at tydeliggøre hvordan stress og depression hænger sammen med pseudoarbejde. Her forsøgte jeg at vise, hvordan at Jonas blev stresset, fordi han ikke længere kunne drage veksler på indre ressourcer for at blive det efterspurgte travle selv, der skulle til for at legitimere, at der var brug for ham, på trods af at der ikke var travlt.

Derudover viste jeg, hvordan at det psykiske symptom boreout, som mange individer lider under, når de beskæftiger sig med indholdsløst arbejde, kan iagttages med udgangspunkt i Doehlemanns begreber om den forgiftende og skabende kedsomhed. Her fremhævede jeg Bolchover, der fortalte at sit arbejde var så kedeligt, at det følte som at være levende død. Jeg iagttog den forgiftende kedsomhed som et spørgsmål om manglende resonans fra omverden. Den manglende resonans opstår, når individer fastholdes i et arbejde, der er tomt, da de således ikke har muligheden for at give sig i kast med noget helt andet end deres arbejde, når de keder sig eller ikke har mere at lave. Jeg illustrerede forskellen mellem den forgiftende kedsomhed og den skabende kedsomhed ved at se på, hvordan Jørgen Leth i sin nærmest depressive kedsommelige tilstand resonerer med omverden ved at være lyttende, afventende og ved at modstå modstanden mod at komme i gang med dagen.

Som jeg påpegede i min diskussion, ender Nørmark og Jensen i deres bog *"Pseudoarbejde"*, som bidrager til en vigtig og yderst tiltrængt kritik af pseudoarbejdet, med at individualisere opgøret med pseudoarbejde.

Dette bragte mig videre til vanskeligheden og umuligheden i at samle et politisk 'vi', som kollektivt kan rette kritikken mod samfundet. Som Willig påpeger, bliver det politiske 'vi' yderst vanskeligt at samle, når kritikken hele tiden ledes tilbage til individet. Også Han beskriver, hvordan revolutionen i dag er umulig, da kritikken altid projekteres tilbage til individets frihed. Her stiller han et vigtigt spørgsmål, som jeg eksemplificerede med Jonas' historie. Hvem skal Jonas, som frit individ, revolutionere imod? Sig selv? Med udgangspunkt i Hans beskrivelse af neoliberalismens undvigelse af kritik, diskuterer jeg, hvad der skal til for at kritik igen kan rettes mod samfundet, og hvordan man kan få vækket en kollektiv politisk bevidsthed. Her pegede jeg med udgangspunkt i filosof Gilles Deleuze på kunsten som et sted, hvorfra vi kan udvide vores erkendelse af vores samfund. Hvis ikke kunsten kan yde en reel modstand, så kan den måske give en fornemmelse af et politisk samlet 'vi'. Jeg viste ved tre fremhævede eksempler, Pilvi Takalas performance "The Trainee", David Lynchs skildring af agent Dale Cooper som kontormand og Marina Abramovic performance "The Artist is present", hvordan kunst kan medvirke til at udvide vores erkendelse af den verden, som vi er en del af, og som giver os stof til forestillingsevnen, som, Frantzen påstår, er fraværende hos det moderne menneske. Her kan kunsten måske lede os på vej til at forestille os en anden verden, end den vi selv lever i. Som jeg påpeger i diskussionen, er det et vanskeligt foretagende og om kunsten er i stand til at samle et politisk fællesskab og samle en bevægelse mod arbejdslivet, som vi har indrettet, er måske svært at forestille sig. Det understreger, hvor vanskelig kritikken af vores samfund er at følge op på og dermed ændre samfundet til det bedre, netop fordi vi, som Frantzen påpeger, har svært ved at forestille os noget alternativ til denne verden.

6. Litteraturliste

Bøger:

Abramovic, Marina (2017). ”*MARINA ABRAMOVIC - At gå gennem mure*”. Gyldendal

Agamben, Giorgio (2009). ”*What is an Apparatus?*”. Stanford University Press

Andersen, Niels Åkerstrøm (1999). ”*Diskursive analysestrategier*”. Frederiksberg
Bogtrykkeri A/S

Carnera, Alexander (2010) ”Magten over livet og livet som magt. Studier i den biopolitiske ambivalens”. Handelshøjskolens forlag

Doehlemann, Martin (1992). ”*Kedsomhed*”. Hans Retizels forlag

Eliassen, Knut Ove (2017). ”*Foucaults begreber*”. Scandinavian Academic Press

Ehrenberg, Alain (2010). ”*Det udmattede selv. Depression og samfund*”. Informations forlag

Foucault Michel (1971). ”*Diskurs og diskontinuitet*” i P. Madsen (red.) Strukturalisme. København: Rhodos.

Foucault, Michel (1978). ”*Security, territory, population*”. Lectures at the Collège de France, 1977-78. Palgrave Macmillan

Frantzen, M. Krause (2018). ”*En fremtid uden fremtid – Depression som politisk problem og kunstens alternative fortællinger*”. Informations forlag

Graeber, David (2018). ”*Bullsh*t Jobs*”. Penguin Books

Han, Byung-Chul (2012). ”*Træthedssamfundet*”. MØLLER

Han, Byung- Chul (2016). ”*Psykopolitik – Neoliberalisme og de nye magtteknikker*”. Forlaget THP

Høstaker, Roar (2018). ”*Deleuze i vest*”. Morgana Press.

Lauwaert, Maaïke og Westrenen, Francien van (2017). ”*Facing Value*”. Valiz/Stroom Den Haag

Maier, Corinne (2005). ”*Bounjour Laziness – Why hard work doesn’t pay*”. Vintage books

Nørmark, Dennis og Jensen, Anders Fogh (2018). ”*Pseudoarbejde*”. Gyldendal

Paulsen, Roland (2015). ”*Empty Labor – Idleness and Workplace Resistance*”. Cambridge University Press

Rosa, Hartmut (2014). ”*Fremmedgørelse og acceleration*”. Hans Reitzels forlag

Villadsen, Kasper (2013). ”*Michel Foucault*”. Hans Reitzels forlag

Willig, Rasmus (2013). ”*Kritikkens U-vending – En diagnose af forvandlingen fra samfundskritik til selvkritik*”. Hans Reitzels forlag

Websider & artikler:

Altinget (2018). ”*Samsø-borgmester: Kattegatbro kan være forældet, før den er færdig*”. Altinget.

Hentet 14/05-2019 fra

<https://www.altinget.dk/transport/artikel/samsoe-borgmester-ingen-kattegatbro-i-baghaven-uden-indflydelse>

Anelli, Marco (2019). ”*Portraits in the presence of Marina Abramovic*”. Marco Anelli. Hentet

14/05-2019 fra

<https://www.marcoanelli.com/portraits-in-the-presence-of-marina-abramovic/>

Berlingske (2019). ”*Regeringen vil skabe 50.000 flere job og boliger i København*”. Berlingske Tidende. Hentet 14/05-2019 fra <https://www.berlingske.dk/politik/regeringen-vil-skabe-50.000-flere-job-og-boliger-i-koebenhavn>

Carnera, Alexander (2018). ”*Et antifascistisk liv*”. Ny Tid. Hentet 14/05-2019 fra <https://www.nytid.no/et-antifascistisk-liv/>

Christensen, Emma Bæksgaard (2019). ”*Stresspanelet vil lære unge at mestre livet*”. Politiken Skoleliv. Henter 14/05-2019 fra: <https://skoleliv.dk/nyheder/art7071979/Stresspanelet-vil-l%C3%A6re-unge-at-mestre-livet>

Dalsgaard, Mads Illum (2018). ”*Begeistret Bundsgaard: Kattegatbro vil gøre Østjylland rigere*”. Tv2Østjylland. Hentet 14/05-2019 fra <https://www.tv2ostjylland.dk/artikel/samsoe-borgmester-oen-mister-charme>

Han, Byung-Chul (2015). ”*Why revolution is no longer possible*”. OpenDemocracy. Hentet 14/05-2019 fra <https://www.opendemocracy.net/en/transformation/why-revolution-is-no-longer-possible/>

Indiegogo (2019). ”*PlatoWork brain stimulator*”. Indiegogo. Hentet 14/05-2019 fra <https://www.indiegogo.com/projects/platowork-brain-stimulator#/>

Jensen, Maria Holm (2017). ”*Grundtvig ville frisætte mennesket fra arv og miljø. Nu skal vi frisætte skolebørnene fra de 4.251 nationale læringsmål og endeløse tests*”. Politiken. Hentet 14/05-2019 fra <https://politiken.dk/debat/debatindlaeg/art6222947/Grundtvig-ville-fris%C3%A6tte-mennesket-fra-arv-og-milj%C3%B8.-Nu-skal-vi-fris%C3%A6tte-skoleb%C3%B8rnene-fra-de-4.251-nationale-l%C3%A6ringsm%C3%A5l-og-ende-l%C3%B8se-tests>

Jenvall, Eggers, Jonásdóttir og Jeppesen (2019). ”*Fremdriftsreformen, uddannelsesloft og hurtigstartsbonus! De største ændringer, når du læser videre, i de seneste 10 år*”. Danmarks Radio Hentet 14/05-2019 fra

<https://www.dr.dk/nyheder/politik/fremdriftsreform-uddannelsesloft-og-hurtigstartsbonus-de-stoerste-aendringer-naar-du>).

Larsen, Sally (2019). ”12+: Regeringen vil indføre ny karakter til ”de modige”. Danmarks Radio. Hentet 14/05-2019 fra

<https://www.dr.dk/nyheder/politik/12-regeringen-vil-indfoere-ny-karakter-til-de-modige>

Lohse, Gregers (2017). ”*Twin Peaks blev hyldet i 90’erne, men i dag får serien det svært*”. Danmarks Radio. Hentet 14/05-2019 fra

<https://www.dr.dk/nyheder/kultur/film/twin-peaks-blev-hyldet-i-90erne-men-i-dag-faar-serien-det-svaert>

Munch, Per (2019). ”*En kur mod skilsmisser og kriser: Gentofte Kommune sender 20 par ud i skoven med en samtalepind*”. Politiken. Hentet 14/05-2019 fra

<https://politiken.dk/indland/art7174096/Gentofte-Kommune-sender-20-par-ud-i-skoven-med-en-samtalepind>

Myrna, Mette (2018). ”*Meditation er ikke turbobrændstof for stressramte*”. Information. Hentet 14/05-2019 fra

<https://www.information.dk/debat/2018/01/meditation-turbobraendstof-stressramte>

Psykiatrifonden (2018). ”*Depression*”. Psykiatrifonden. Hentet 14/05-2019 fra

<http://www.psykiatrifonden.dk/viden/diagnoser/depression/depression.aspx>

Socialdemokratiet (2019). ”*Beskæftigelse*”. Hentet 14/05-2019 fra

<https://www.socialdemokratiet.dk/da/politik/beskaeftigelse/>

Stressforeningen (2019). ”*Stress og statistik*”. Stressforeningen. Hentet 14/05-2019 fra

<http://www.stressforeningen.dk/stress-og-statistik/>

Sundheds- og Ældreministeriet (2019). ”12 handlinger fra stresspanelet til Danmark”. Sundheds- og Ældreministeriet. Hentet 14/05-2019 fra

<https://sum.dk/Temaer/~media/01-Nationalt-stresspanel/Stresspanelets-rapport/Stresspanelets-rapport-tilgaengelig-pdf.pdf>

Søndergaard, Louise Gram (2018). ”*Splittet Samsø-borgmester om bilbro: Øen mister sin charme*”. Tv2Østjylland. Henter 14/05-2019 fra

<https://www.tv2ostjylland.dk/artikel/splittet-samsoe-borgmester-om-bilbro-oen-mister-sin-charme>

Sørensen, Dorte Hygum (2013). ”*Jørgen Leth: Jeg stopper, når jeg styrter*”. Politiken. Hentet 14/05-2019 fra

<https://politiken.dk/kultur/filmogtv/art5469818/J%C3%B8rgen-Leth-%C2%BBJeg-stopper-n%C3%A5r-jeg-styrter%C2%AB>

Willumsen, Søren (2018). ”*Aarhus og København kommer tættere på hinanden: Kattegatbro vil forandre Danmark*”. Aarhus Stiftstidende. Hentet 14/05-2019 fra

<https://stiften.dk/aarhus/Aarhus-og-Koebenhavn-kommer-taettere-paa-hinanden-Kattegatbro-vil-forandre-Danmark/artikel/506285>

Film:

Lynch, David (2017a). ”*The Return*” Sæson 1, Episode 3, 25:58.

Lynch, David (2017b). ”*The Return*”. Sæson 1, Episode 4, 36:45.

Lynch, David (2017c). ”*The Return*”. Sæson1, Episode 6, 03:29.

Lynch, David (2017d). ”*The Return*”. Sæson 1, Episode 6, 15:05.

7. Bilag

Bilag 1:

Carnera, Alexander (2019). ”Musisk liv – et notat”. Tale til Statens Museum for Kunst.

Musisk liv

Et notat

Alexander Carnera

STATENS MUSEUM FOR KUNST. 25 marts. 2019

1: MODSTAND MOD NUTIDEN

Vi har smurt kommunikation og uddannelse ud over det hele, sagde lektor i pædagogik Jens Erik Kristensen på en konference om dannelse for et par år siden. Kommunikation og selvledelse er i dag blevet omdrejningspunktet for alt, marketing, politik, men også for kunstneren, ikke mindst gennem et øget krav om synlighed, netværk og kommunikation. Enhver skal sælge sig selv, hele tiden. Den franske filosof Gilles Deleuze mareridt er blevet til virkelighed: ”At virksomheden har en sjæl ... Marketing er i dag blevet et socialt (ikke kun økonomisk) kontrolinstrument og udgør vor tids skamløse herrerrace.” For projektmennesket går frihed og selvudbytning hånd i hånd: ”Vi går ind i kontrolsamfundene, som ikke længere fungerer ved hjælp af indespærring, men ved hjælp af uafbrudt kontrol og øjeblikkelig kommunikation.”¹ Derfor bliver kommunikation og information en del af problemet. ”Vi mangler ikke kommunikation, tværtimod har vi for meget af den, vi mangler skabelse. Vi mangler modstand mod nutiden... Kommunikationen kommer altid for tidligt eller for sent, og konversationen er altid tilovers, i forhold til det at skabe.”² Et godt kunstværk handler ikke om at kommunikere et budskab, om information, men om afsøgning af nye muligheder for liv i verden. Nye måder at se og tænke på der bryder med det eksisterende. Som den norske sociolog Roar Høstaker bemærker med henvisning til nyere forskning har nullernes netkultur ændret vores læsevaner i retning af hurtige stimuli, korttidshukommelse og lav koncentrationsevne. Vores forhold til viden og tænkning og information ligner mere og mere en konstant flydende bevægelse gennem kanaler, som ikke kun centrerer magten i standardiserede udtryk, men som gør ”vores tænkeevne mere konventionel, forudsigelig, mindre åben, mindre grundig og kritisk”³ Uddannelse, personlig frihed og kunst ses i stigende grad som midler til mål. En økonomisk mentalitet og realisme, hvor der kun er det, der er. En realisme forfatter Ursula Andkjær har beskrevet som en gradvis ”nedbrydning af alt hvad der er væsentligt.” Det er dette Deleuze tænker på når han fremhæver at kommunikation er gået hen og blevet en del af selve problemet. En tilgang der medfører en indsnævring af vores livsudfoldelse, der afholder os fra at stille helt andre spørgsmål, at opsøge andre former, forbinde os med ukendte kræfter, et andet liv. Det som vi har kunsten til, fortællingerne, eller simpelthen, tænkningen (også filosofien og videnskaben). For hvad er det vi har glemt?

Bilag 2:

Carnera, Alexander (2019). ”Musisk liv – et notat”. Tale til Statens Museum for Kunst.

Musisk liv handler om opdagelse og forvandling og derfor om at tænke, som er noget andet end at producere, iværksætte, italesætte og realisere. At tænke handler ikke om fortolke tingene gennem mit perspektiv, men om at nærme sig tingene, svingningerne mellem tingene. Denne tilnærmelse er det vi kalder tænkning. ”At tænke er at blive båret fra én ting og ind i den næste ting. At tænke er at være blandt tingene, at lade sig bære.” (John Dewey) Tænkningen er den aktive proces, der fremmer passiviteten, altså modtageligheden, så man kan bære – aldeles u-strategisk (i modsætning til megen tilgang til viden i dag). Denne tillid, åbenhed, opdagelse og bevægelse er kernen i et musisk liv.